Тувинская
республиканская
библиотека
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 60 (14784) 1992 чылдың март 27, пятница Солунга ат салганы 22. 15 мин. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

БӨГҮН КЫЗЫЛГА

Бөгүн республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он бешки сессиязы ажыттынар.

Аңаа Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип эгелээриниң байырлыг ёзулалы болур.

КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫН ТЫВЫСКАН

Тыва Республиканың Президентизи, РФ-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ш. Д. Ооржак 1991 чылда Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреаттарынга шаңналдарны тывыскан.

— Бөгүн Тыва Республиканың амыдыралында онзагай уттундурбас хүннерниң бирээзи-дир — деп, Шериг-оол Дизижикович шаңналдар тыпсырының мурнунда болдунуң чугаазынга демдеглээн.

— Тыва Республиканың чазааның даалгазың ёзугаар силерлерге Күрүне шаңналдарын тыпсыр аас-кежиктиг болдум. Силер билир болгай силер, амгы үениң чаартылгалары чүгле кижилен, кижилер-биле ажылдап, оларның аразынче кирип, амыдыралды билип, көрүп чоруур кижилерден эгелээр. Амгы үениң чалыы-даа, кырган-даа кижилери боттарының национал чоргааралын утпас ужурлуг. Оон чамдык дириг херечилери бистерде ам бар. Чижээлээрге, Тыва Республиканың Хүнүн доктаадып тургузуп алдывыс, Тыва дыл дугайында хоойлуну хүлээп алдывыс. Тыва чоннуң улусчу байырлалы — Шагааны ам доктаамал байырлап турар апардывыс. Шажын-чүдүлге талазы-биле бисте ам орук ажык. Оон-даа өске чүүлдерни демдеглеп болур. Чаартылгалар-биле холбаштыр бисте янзы-бүрү шимчээшкиннер, партиялар база тургустунуп турар. Бо бүгү чүүлдер чоннуң, ылаңгыя аныяктарны чаагай чаңчылдарга, чонунга болгаш черинге бердинген чорукка кижизидер дээрзи чугаажок. Ынчангаш бистиң артистеривиске, чогаалчыларывыска, шүлүкчүлеривиске болгаш өске-даа чогаадыкчы кижилеривиске моон соңгаар-даа улуг деткимчени көргүзер апаар бис — деп, Президент чугаазынга айыткан.

Тываның комсомол шаңналының лауреады А. А. Даржайга чечен чогаал талазы-биле эң эки ажылдары дээш 5 муң акшаны болгаш дипломну Президент тывыскан.

— Мурнуку үелерде болза, шаңнал ап тургаш, четтиргенин илередип, бир янзы чугаалаар турган. Ам мен Тыва чонумга, республиканың чазаанга болгаш Президентиге четтирдим деп чугаалаар эргелиг мен. Тыва чоннуң культуразы, уран чүүлү дээш улам соруктуг ажылдаар мен — деп, А. А. Даржай шаңналды ап тура, чугаазынга илергейлээн.

Моон мурнунда күрүнениң кандыг-даа шаңналдарын чүгле улуг назылыг хоочуннар ап турган болза, ам үе эки талазынче эглип, аныяктарны деткип турар апарганынга өөрүвес аргам чок. Баштайгы Президентивистиң холундан Күрүне шаңналын алыры менээ, аныяк кижиге, улуг өөрүшкү-дүр — деп, театр уран чүүлүнүң талазы-биле Тываның Күрүне шаңналының лауреады Орлан Дамба-Хуурак шаңналды ап тура, чугаалаан.

Журналист Кара-оол Чоодуга, чурукчу Иван Салчакка, дирижер Владимир Токага, архитекторлар Эрес-оол Байындыга, Мөңгүн-оол Хертекке (мөчээн соонда), Михаил Кууларга, чогаалчы Олег Сувакпитке, хоочун артист Борис Бады-Сагаанга болгаш тыва театрның дыка хөй төлээлеринге шаңналдарны Президент тывыскаш, оларга чедиишкиннерни күзээн.

Виктор КАРА-САЛ.

РОССИЯ ПАРЛАМЕНТИЗИНДЕ

МОСКВА. (РосИТА — СЧТА). «Чоннуң чамдык бөлүктеринге 1992 чылдың апрельде хары угда тыпсыр төлевирлер болгаш 1992 чылда оларның социал камгалалының дугайында» Чарлыктың төлевилелин Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин чурттуң парламентизинге чугаалажып көөр кылдыр киирген.

Россияның Дээди Совединиң палаталарының катышкан хуралынга Россия Федерациязының Президентизиниң дамчыдып бергени ол Чарлыктың төлевилелин сайгарып көргеш, парламентарийлер ук төлевилел-биле чөпшээрешкен.

Пенсия фондузунуң талазы-биле республика бюджединиң өрезин доп-дораан бүрүн төлеп дуглаарын Чарлыкты хүлээп алганы-биле холбаштыр Россияның чазаанга парламент дааскан доктаалды хүлээп алган. Парламент комиссиязының даргазы Михаил Захаровтуң депутаттарга дыңнатканын ёзугаар алырга, пенсия фондузунга республика бюджединиң бээр өрезиниң түңү 46 миллиард рубль болуп турар.

Борис Ельцинниң Чарлыының ёзугаар 1992 чылдың апрельде бүгү пенсионерлерниң кижи бүрүзүнге хары угда 300 рубль хемчээлдиг төлевирлерни бээрин Дээди Совет Россия чазаанга дааскан. 1,6 хардан 6 хар чедир назылыг бичии уругларның кижи бүрүзү апрельде 150 рубльди алыр. Оон өрү назылыг болгаш пособие, пенсия албайн турар күрүнениң долу хандырылгазында эвес уругларга 75 рубльди апрельде бээри көрдүнген. Ол ышкаш хары угда төлевирлерни студентилерге болгаш сургуулдарга апрельде база бээр.

Тараажы, часкы хүн келди

БОДУНУУН БОДУ КЫЛГАНЫ ДЭЭРЕ

Частың баштайгы айы төнер чоокшулай берзе-даа, соок болгаш когурумнуг хүннер харның чаңгыс аай эрээш, черже эки синип киреринге шаптык болган. Ооң хараазы-биле ховушөлдерниң хары барык хевээр. Ындыг болганда, чоокку хүннерде чылыг болбас болза, часкы хову ажылдарының эгелээриниң үези чайгаар-ла бир азы ийи неделя хире узай бээр. Чогум-на амгы хүннер тараажы кижиге кончуг үнелиг, чүге дээрге кышкы үеде кылып четтикпээн чамдык ажылдарын чедир кылып, техника септелгези, үрезин арыглаашкыны дээн чижектиг ажылдарын улам шуудадып ап болурунуң аргазы тургустунуп келир-дир. Ону көдээ ишчилер эки билип, часкы хову ажылдарынга херек техника септелгези, үрезин арыглаашкыны дээн чижектиг ажылдарын улам шуудадып ап болурунуң аргазы тургустунуп келир-дир. Ону көдээ ишчилер эки билип, часкы хову ажылдарынга херек техниканың чедерчетпес кезектерин четчелеп ап турар. Барык-ла ындыг уткалыг болалды Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң хоочун механизаторларының бирээзи К. Х. Люндуп, мээн-биле чугаалажып тура, илеретти.

Ол совхозка чеде бергенивис хүнде мээң чоруум улуг-ла аайлашпайн барган. Совхоз директору К. Н. Куулар-даа, кол агроном-даа чок болган. Ажыл-херээниң аайы-биле ынай-бээр чорупкан, таварышпайн барган бис. Ажыл-агыйның МТМ-зинге чеде бергеш, ооң эргелекчизинге база-ла душпайн бардывыс. Ынчангаш орта Кызыл-оол Хертековичиге, барык-ла чээрби ажыг чыл дургузунда бо совхозка ажылдап келген кижи боорга, каш айтырыг салып, чугаалажыр аргалыг болган бис.

— Бистиң бирги отрядта 16 хире кижи бар. Оларның аразында ажылга дадыккан, арга-дуржулгалыг-даа, аныяк-даа механизаторлар бар. Механизаторлар боттарынга хамаарышкан техниканы боттары-ла септеп турар. Бодунуун боду-ла кылганы дээре. Үе-шагның негелдези ынчап барган. Чүге дээрге бодунуң эдин кижи боду эки билир болгай. Сагышка чедир септеп селип алгаш, часкы ажылдар үезинде туруушкун кылбазының магадылалын боду тургузуп алыр херек. Ынчан ынанышттыг, бузурелдиг болур. Чүнү кылдырып, чүнү чондуруп алырын бодун билир болганында, тракторну часкы хову ажылдарынга ыяк белеткеп ап болур сен — деп, ол бодунуң амгы ажыл-херээ-биле каксы таныштырды.

Часкы хову ажылдары чоокшулап орар болганда, механизатор бүрүзү-ле бодунуң ажылын кылган. Өскези каңнаан, үшкүзү трактор моторун чушкаан — шаа-биле чай чок ажылдыг боор чорду. Ынчалза-даа совхозтуң техниказы — тракторлар, автомашиналар эргижиреп бар чыдар. Эрткен чылдан бээр анаа чаа техника немешпээн. Чылдагааны: машина-техникага, артык кезектерге, кожуг машиналарынга өртектерниң талыя бергени. Өртек дугайын чугаалай бээримге, Кызыл-оол Хертекович тургаш, муңнар дивейн, ана шуут-ла миллионнар-биле санажыр апарган аттыг чүведир ийин диди. Ол чөптүг болза. Совхозка, ажыы-биле чугаалаарга, чаңгыс автомашина, чаңгыс трактор кайын херек деп. Алак-ла дээрге, ийи-үшту салып аптарга (ам апрель айда өртектер оон-даа өзер болгай), миллион акша чайлыг чарыгдаттынар-дыр. Ынчангаш бо совхоз өске ажыл-агыйлар ышкаш, артык кезектерге хөй акша-хөреңги үндүрбезин бодааш, техника септелгезин боттарының күжү-биле чорудуп турар. Шынап-ла, чудуруун чудук алдынче супкан эвес, ам канчаар, чамдык үүрмек, харын-даа кол артык кезектерни боттарының чондурар станогунга белеткеп ап, өскелерин бирээзинден алгаш селиштир салып, септелгени кылып келген. Ылаңгыя коленвал ышкаш чугула кезекти ол мастерскаяда кылып турар апарганы — ажылды чаа ёзу-биле билип, көре бергениниң херечизи ышкажыл. Амгы үеде ынчаар ажылдап, чурттавас болза, ындында-ла тывылбас артык кезектер дээш хөй чарыгдалдар үндүрер апаар-дыр. А кур-чержилер оон чайлаарын бодап турар. Ынчангаш септелгени чүгле боттарының күжү-биле кылып турарын чылдагааны ынча.

Моон мурнунда тараа культураларының чаштырылгазын элээн орайтады бээр таварылгалар турган. Ол ындыг-ла эки түңнел бербээн. Орай чаштырарга, дүжүткүр эвес болурун практика көргүскен. Чайгы чер болбаазырадылгазын чорударынга шаптыктыг болганын тараажылар билген. Бо чылын час узун, хар ам-даа хевээр-даа болза, тараа культураларының чаштырылгазын эрте чорударын көрүп турарын Кызыл-оол Хертекович чугаалаан.

Совхозтуң бирги отряды 6000 гектар шөлдүг. Бо чылын оон хөй кезиинге тоорук, рапс ышкаш сүүзүннүг культураларны тарыырын көрген. Бо отрядтың механизаторларын совхозтуң сүт-бараан фермазынга быжыглаан болганда, олар ол культуралардың дүжүүн ол коллективке белеткеп бээрлер.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧЕРЖЕ ЭЭП КЕЛГЕН

МОСКВА, март 25. **(РосИТА-СЧТА).** Ол хүн Москваны-биле 11 шак 51 минутада, «Мир» комплекске планнаттынган шинчилелдерни доосканының соонда, Александр Волков, Сергей Крикалев болгаш Клаус-Дитрих Фладе олар Черде ээп келген. Ол дугайын ужудуушкун башкарар төптен дыңнаткан.

«Союз ТМ-13» корабльдиң дүжүп бадар аппарады Казахстанның девискээринге Аркалык хоорайдан соңгу-чөөн талага 65 километр черге кээп хонупкан. Черде ээп келген космонавтыларның кадыкшыл байдалы эки.

Александр Волковтуң космоска ужудуушкуну 175, а Сергей Крикалевтуу — 310 хонук болган.

«Мир» станцияга оңгу кол экспедицияның ажылдап турган үезинде амгы космонавтиканың кол угланыышкыннарының талазы-биле: геофизика, космоска материалдар бүдүрери, биотехнология, астрофизика, медицина болгаш биология талазы-биле ажылдарны уламчылаан.

Немец космонавт Клаус-Дитрих Фладе киржилгелиг каттышкан экипажтың «Мир» станцияга ажылдап турар үезинде ГФР-ниң специалистериниң белеткээни медицина база технология талазы-биле шенелделерниң программазы долузу-биле күүсеттинген. Оларны коммерция дугуржулгазының шугуму-биле боттандырып чорудкан.

Орбитада «Мир» комплексте Александр Викторенко-биле Александр Калери ажылдап арткан.

КЫШТАГЛААШКЫН: *байдал кандыгыл?*

• • •

ЧУРУКТА: Каа-Хем районда «Кызыл тук» совхозтуң Бүрен-Аксында сүт-бараан фермазының ажылчыннары Алевтина Лапчаа, Галина Самбый олар малга чудан кылыр цехте ажылдап турарлар. Кажаалларда саар инектерни чемгерери бо ажылчыннардан кол хамааржыр.

Оларның белеткээн чемин чаш бызааларга база бээр. Чүс ажыг бызааның азыралы база эки.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

• • •

МАЛЫ ЭВЭЭЖЭЭН

Чаа чылдың баштайгы айлары — эрткен чылын канчаар ажылдаанывыстың түңнелин чугаалажып, моон соңгаар канчаар ажылдаарывыстың уг-шиин тодарадыр үе-ле болгай. Ону холда бар документилерни көрүп, сайгарып, сан-чурагайларны үндүрүп оргаш, кылыр бис.

Ажыл-агыйларның чамдык специалистери, удуртукчулары боттарының ажылының четпестерин чажырар дээш саннарны эвээжедип, ажылын элээн экижидир көргүзер дээш өскелери көвүдеди каггылаптар-даа болза, ниитизи-биле сан-чурагайлар — канчаар ажылдааның көргүзүп турар чайлаар арга чок бадыткал-дыр.

БИИ-ХЕМ РАЙОН. Эът, сүт, дүк дээш мал ажылының продукциязын, республиканың чамдык районнарынга бодаарга, элээн көвүдеди бүдүрүп турар район дээрзи билдингир. Өске районнарга деннээрге, бо районнуң көргүзүглери бедик кылдыр-даа көстүр. Ынчалза-даа чүгле районнуң бодунга, ооң ажыл-ишчилеринге хамаарыштыр алыр болза, олар эрткен 1991 чылда канчаар ажылдааныл?

Бии-Хем районнуң совхозтарының мыйыстыг бода малы, чамдык районнарга деннээрге, хөй-даа, ооң уксаазы-даа эки. Эъткир, сүткүр уксааны. Бир эвес 1991 чылдың эгезинде планнап турганын ёзугаар алыр болза, мыйыстыг бода малдың санын бии-хемчилер 10850 башка чедирер ужурлуг. Ам 1990 биле 1991 чылдың көргүзүглерин деңнеп көрээлиңер. 1990 чылдың төнчүзүнде сүт-бараан фермаларынга болгаш эр бода малдың коданнарынга ниитизи-биле 10522 баш мыйыстыг бода мал турган. Оон иштинде 3570 инек. 1991 чылдың төнчүзүнге чедир малдың саны өзүп көвүдээр хамаанчок, эвээжээн, 9889 баш апарган. Мыйыстыг бода малдың бажын өстүрүп көвүдедир талазы-биле планын район-даа, совхозтар-даа күүсетпейн барган. Ооң чылдагааны чүдел? Саар инек коданнарын көрүп көрээлиңер. Эрткен чылын инектерниң саны 3207 чедир кызырылган, азы 699 инек саар кодандан үнген. Кайы-даа совхозтуң саар инек коданынга инектерниң саны кызырылган. А «Саян» совхозтуң саар инээниң коданы мырыңай чартыынга чедир азы 443 инек эвээжээн. Үстүнде айыттынган саар инек коданындан үнген 699 инек дээрге бүдүн кодан-дыр. Амгы үеде «Саян» совхозта инектерден-даа хөй. Инектер кодандан янзы-бүрү чылдагааннар-биле үнүп болбайн канчаар, ынчалза-даа оларның орнунга аныяк азы өске черден садып эккелген инектерниң кирбейн барганы илдең-дир.

Бии-Хем районнуң сүт-бараан фермаларынга 1991 чылда 3422 бызаа төрүттүнген, оларның 2602-зин камгалап ап шыдаан, 820 бызаа өлген. Ол дээрге 1990 чылга деннээрге, 179 бызаа хөй өлген. Эрткен чылын Бии-Хемниң совхозтары төрүүр 100 инекке онаажтыр 58 бызааны алган. Чамдык районнарга деңнээрге, сүт-бараан фермаларының материал-техниктиг баазазы элээн быжыг, инектерниң уксаазы эки, чем-биле хандырылга база ындыг-ла багай эвес районга бо дээрге шоолуг-ла эки эвес көргүзүг боору чугаажок.

Аныяк мыйыстыг бода малдың өлгени база 1991 чылда 1990 чылдыындан хөй боор турар, азы 179 баш. А биске келген сан-чурагайлар ёзугаар алырга, эрткен чылын ниитизи-биле 1190 инек, молдурга, бызаа өлген.

Үстүнде сайгарып көрген сан-чурагайлардан алырга, Бии-Хемниң совхозтары мыйыстыг бода малдың баш санын өстүрер, камгалап алыр талазы-биле эрткен 1991 чылда ындыг-ла эки эвес ажылдааны илдең-дир.

Мыйыстыг бода малдың баш санының өзүп көвүдевейн барганын көргүскен сан-чурагайларны мал продукциязын бүдүрери-биле харылзаштырарын шенээлиңер. Район 73900 центнер сүт бүдүрер турган, ол планын күүсетпейн барган, эрткен чылын 64899 центнер сүттү саап ап шыдаан. Ынчалза-даа бо көргүзүг 1990 чылда көргүзүгден бедик боор турар. Саар бир инектен-не 1818 центнер сүттү алган. Эът бүдүрер планын район база күүсетпейн барган. 22520 центнер эът бүдүрер планын 18366 центнерге күүсеткен. Ынчалза-даа 1990 чылдыындан хөй. Эът бүдүрерин 11063 баш мыйыстыг бода мал ажыглаттынган. Ажыл-агыйлар аайы-биле алырга, база чаңгыс-даа совхоз эът планын күүседип шыдаваан.

Мыйыстыг бода малдан өске чүзүннүг малдың баш санын көвүдедир талазы-биле Бии-Хем район планын күүсеткен бе? Шээр малдың санын 62720 чедирер ужурлуг турган, а херек кырында 1990 чылдың деңнелинден 4757 баш эвээжээн. Төрүүр хой, өшкүнүң саны 27864-тен 26242-ге чедир кызырылган.

«Шынның» көдээ ажыл-агый килдизиниң допчулалы

Алгы-кеш болбаазырадыр кооперативтерниң, биче бүдүрүлгелерниң тыптып келгени-биле алгы-кешке херек-лел улгаткан болгай. Совхозтар боттары-даа алгы-кешти үревейн, өртекке чедирип алырын бодаар апарганнар. Бии-Хем районда ниитиниң малы 1991 чылда өзүп көвүдевээн чүве болганда, ону эътке согары, ооң өлүрү ындыг-ла эвээш эвес болганы ол. Өлген азы соккан малдың кежин канчаар ажыглап турарыл? 1991 чылда совхозтарның складтарынга 1984 бода болгаш чылгы мал кежи, 17600 шээр мал кежи кирген. Бода малдың 772 кежин саткан азы ажыглаан, а 1212 кеш ажыглал . чок арткан азы үрелген чадавас. Шээр малдың 5090 кежин ажыглаан азы саткан, а 12510 кеш база үрелген боор чадапчок. 1992 чылдың январь 1-ге байдал ёзугаар алыр болза, Бии-Хем районнуң совхозтарының складтарында 133 бода мал, 669 шээр мал кежи бар боор турар. Үстүнде сан-чурагайлар өлген азы соккан малдың кежин совхозтар эки ажаап ап, ажыглап, садып шыдавайн турарын көргүзүп турар-дыр.

Бии-Хем районнуң мал ажылының талазы-биле көргүзүглери өске районнарның деңнелинге болаарга, элээн эки кылдыр көстүп болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа эрткен 1991 чылда бии-хемчилер мурнуку чылга бодаарга багай ажылдаан деп чүве илдең-дир. Мал ажылының бир кол көргүзүглериниң бирээзи—малдың баш санын көвүдедири болгай. А районнуң совхозтары мал бажын өстүрер планын күүсетпээн. Бо кыш эрткен кыштан-даа берге кыш боор турар. Үстүнде сан-чурагайлар-биле таныжып көргеш, **Бии-Хемниң ажыл-ишчилери, удуртукчулары боттарын өрү тыртынып ажылдаар боор деп идегээр апаар-дыр.**

Шаңгыр-оол СУВАҢ
допчулалды белеткээн.

ДЕҢ ЭРГЕЛИГ КЕРЭЭГЕ ҮНДЕЗИЛЭЭШ...

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш ооң составында республикаларның эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң дугуруушканы база ат салганы Федерация керээзи-биле кичээнгейлиг танышкаш, Россияның улустарының төөгүден чаңгыс аай күрүне боол келгенин камгалап арттырарынче угланган чугула документ деп түңнелге келдивис. Федералдыг органнарының болгаш республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылааны республикаларның, ооң иштинде Тываның бот-догуннаашкынының быжыглаарынга идиг болур. Федералдыг болгаш республикалар органнарының кады чорудар чүүлдерин, боттарының девискээринге күрүне эрге-чагыргазының долу эргелерин, ооң иштинде хоойлуларны болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларын республикаларның хүлээп алыр эргелерин калбартканы эки-дир.

Ооң-биле чергелештир керээде айыткан чамдык чүүлдер-биле чөпшээрежири берге. Киирилде кезекте улустарның бот-тодараттынар эргезин чүгле Россияның федеративтиг күрүнезиниң составынга боттандырып болур дээни республикаларның улустарының күрүне тургузуун боттары тодарадып шиитпирлээр эргезин кызагдааны болур. Кандыг-даа чон тускай күрүнелиг болур эргелиг турар ужурлуг. Ол эргезин (федерацияның составындан үнериинге чедир) херек кырынга боттандырары ажыктыг бе дээрзи өске айтырыг.

I чүүлде девискээр айтырының шиитпирлээрин чүгле федералдыг органнарның эргезинге бергени шаг-төөгүден чурттап келген девискээриниң садым-чолун шиитпирлээринге үндезин чонну шуут киириштирбес дээни ол деп билдивис.

Ол-ла чүүлдүн үшкү кезээнде «... республикаларга Россия Федерациязының федералдыг органнарынга төлээлелгени магадылаар» дээн. Мону боттандырарының аргазын айытса чугула. Эрге-чагырганың структураларынга чурттакчы чоннуң санын барымдаалавайн, республикалар деңге төлээлеткен турза эки.

III чүүлдүң дөртку кезээнде «Россия Федерациязының составында республиканың девискээринге Россия Федерациязының федералдыг эрге-чагырга органнары онза байдалды ооң чөпшээрежиишкинни чокка киирерин чүгле күчүлээшкинни болгаш массалыг корум-чурум үрээшкинниң баш удур болдурбас сорулга-биле кылыр» дээн. Мону федералдыг органнар онза байдалды республикалар аразынга шыңгыы чөрүлдээлер тургустунул келгенде чарлаар эргелиг деп билир бе? Чаңгыс республиканың девискээринге... күчүлээшкинни болгаш массалыг корум-чурум үрээшкинниң баш удур болдурбас дээш..: онза байдалды чарлаар эргени федералдыг органнарга бербес болза эки.

Бо чылдың февральда федералдыг болгаш республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга чүүлдерин база эргелерин аңгылаарының дугайында Дугуржулганың төлевилелин Тываның Дээди Соведи биске таарышпас деп санаан болгай. Ооң ужурунда Федерация керээзинге киирери-биле саналдарны хүлээп алган. Ынчалза-даа оларның дыка хөйү, ооң иштинде республиканың бот-тодараттынарының дугайында санал сайгарып турарывыс дургурушкан болгаш ат салган Керээде кирбейн барган.

Федерация керээзи ийи таланың эрге-ажыктарын деңге камгалаан турары күзенчиг. Чүгле ындыг таварылгада Россияның болгаш Тываның аразында үр үеде туруп келген найырал улам быжыгып болур.

Калин-оол КҮЖҮГЕТ, Геннадий ИРГИТ, Сыкырбан МОНГУШ, Баир САНЧИ, Соңгукчу МОНГУШ.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының политчөвүлелиниң кежигүннери.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫРЫНЫҢ ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I эге.

НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырынга үндезиннер.

Депутат хүлээлгелерин күүсетпээни-биле азы Тыва Республиканың Конституциязын болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын үрээни-биле холбаштыр соңгукчуларның бүзүрелин бадыткап шыдаваан Тыва Республиканың улус депутадын бо Хоойлуда доктааткан чурум ёзугаар соңгукчуларның шиитпири-биле дедир кыйгыртып болур.

2 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржир эргези.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга Тыва Республиканың улус депутадының соңгутканы округтуң девискээринде үш айдан ажыг хуусаада тура азы доктаамал чурттап турар болгаш бадылаашкын хүнүнде 18 хар четкен хамаатылар киржип эргелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга суд чуруму-биле угааны четпес деп көрдүнген психика талазы-биле аарыг хамаатылар, суд шииткели-биле бадылаашкын хүнүнде хосталгазын казыткан черлерде олуруп турар кижилер бадылаашкынга киришпес.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржир эргезин ызыгуурундан, социал болгаш эт-хөреңги байдалындан, расазындан болгаш националындан, эр-херээженинден, эртем-билиинден, дылындан, политиктиг, шажын-чүдүлгечи болгаш өске-даа үзел-бодалдарындан, ол черде доктаамал чурттап келгениниң хуусаазындан, ажылының хевиринден болгаш шынарындан хамаарылгалыг кандыг-даа хевирлиг дорт азы доора кызыгаарлаашкын кылыры хоруглуг.

3 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржириниң принциптери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатылар деӊ эргелиг үндезинге киржир. Хамааты бүрүзү чаңгыс бадылаашкынныг. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга эр болгаш херээжен кижилерниң киржириниң эргези деӊ. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга шериг албанныглар бүгү хамаатылар-биле деӊ киржир.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатылар боттары шууд дорт киржир. Бадылаашкынга киржири хостуг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны чажыт боттандырар. Хамаатыларның күзел-сорунуң илередиишкининге контрольдаар болдурбас.

4 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткээрин болгаш эрттирерин хандырар органнар.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның белеткелин база эрттирерин, бадылаашкынның түңнелдерин үндүрерин Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссиялар (моон ынай «дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссиялар» дээр) хандырар, оларны соңгукчуларның чурттап турар чериниң аайы-биле хуралдарның, хөй-нити организацияларның, күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилеринден тургузар.

5 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткеп база эрттирип турар үеде ажык-чарлыг чорук.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның белеткелинге болгаш эрттиреринге киржип турар күрүне болгаш хөй-нити органнарының ажыл-чорудулгазын ажык-чарлыг, хөйге көскү боттандырып чорудар.

Дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссия хамаатыларга бодунуң ажылының дугайында, дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле участоктарны тургусканының дугайында, дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияның составының, турар чериниң база ажылдаар үезиниң дугайында, соңгукчулар данзызының дугайында медээлерни доктааткан хуусааларында дыңнадыр.

Бадылаашкын эрттирип турар орал-савага, дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссияның хуралдарынга, оон иштинде Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи бөлүктү бүрүткеп турда, бадылаашкынга херегләэр хааржактарны пломбалап азы таңмалап турар үеде, бадылаашкын эрттирер талазы-биле участокка бадылаашкын санын санап турда, участокка болгаш ниитизи-биле округка бадылаашкынның түңнелдерин тодарадып турда, а ол ышкаш Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыры-биле холбашкан бүгү хуралдарга соңгукчуларның чурттап турар чериниң аайы-биле хуралдарның, хөй-нити каттыжыышкыннарының болгаш организацияларының, Төп соңгулда комиссиязының, дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияның, күрүне эрге-чагырга органнарының төлээлекчилери, Тыва Республиканың дедир кыйгыртырып турар улус депутадының бүзүреткен кижилери, улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи бөлүктүң кежигүннери, парлалганың, телевидениениң, радионуң төлээлекчилери киржир эргелиг. Айыттынган кижилерниң бүрүн эргелерин чогуур документ-биле (шынзылга, кежигүн билет, соңгукчуларының чурттап турар чериниң аайы-биле хуралының протоколунда үшта бижилге) шынзыткан турар ужурлуг. Бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияга айыттынган төлээлекчилерниң баар деп турарының дугайында баш удур медээни негеттинмес.

Дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссия айыттынган төлээлекчилерниң негээниң ёзугаар дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның белеткелиниң болгаш эртип турарының дугайында медээлерни бээр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирип турар үеде бо Хоойлу ёзугаар контроль функцияларын боттандырарынга хамаатыларга шаптыктааны дээш хоойлу ёзугаар торгаал онаар.

6 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле кампания-биле холбашкан чарыгдалдар. Бадылаашкынның эрттирериниң материалдыг хандырылгазы.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында инициатива үндүрери-биле холбашкан чарыгдалдарны инициаторларның күсели-биле боттандырар.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткээри база эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң чогуур шиитпирин хүлээп алганының соонда, Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле кылып чорудар.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткээринге болгаш эрттиреринге чарыгдалдарны дуглаарынга бо Хоойлу ёзугаар тодараткан таварылгаларда болгаш чурум ёзугаар дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирериниң инициаторларының золаа кылдыр киирген акша-хөреңгилерин база киириштирер.

Дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссияның эргезинге бадылаашкынны белеткээринге болгаш эрттиреринге эргежок чугула орал-саваны болгаш дериг-херекселдерни бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, күрүне болза хөй-нити органнары бээр.

2 эге

ДЕДИР КЫЙГЫРТЫРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА БАДЫЛААШКЫННЫ ЭРТТИРЕРИНГЕ ИНИЦИАТИВА ҮНДҮРЕРИНИҢ ЧУРУМУ

7 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттиреринге инициатива эргези.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирериниң инициатива эргези бо Хоойлунуң 2 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың ук улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга киржир эргелиг хамаатыларга, чүгле оларга хамааржыр.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны бир эвес бо Хоойлу ёзугаар доктааткан чурум-биле ону дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирериниң негелделеринге дүүштүр депутатты соңгуп турар үеде чогуур округтуң бүрүткеткен соңгукчуларының санының бештиң бир кезиинден эвээш эвези ат салганда чарлаар.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында негелдеге ат салыышкыны чыыр инициатива эргези бо Хоойлунуң 2 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың ук депутадын кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга киржир эргелиг хамааты бүрүзүнге хамааржыр. Ат салыышкынының чыылдазын бо Хоойлунуң негелделерин ёзугаар Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле соңгукчуларның инициативчи бөлүктери (моон ынай «инициативчи бөлүктер» дээр) боттандырар, ол бөлүктер Тыва Республиканың ук улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга киржир эргелиг хамаатылардан тургустунар.

8 чүүл. Инициативчи бөлүктү тургузары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи бөлүктерни соңгукчуларның чурттап турар чериниң аайы-биле хуралдарынга тургузар.

9 чүүл. Соңгукчуларның чурттап турар чериниң аайы-биле хуралдарны чарлаарының болгаш организастаарының чуруму.

Хурал эрттирериниң инициаторлары ону эрттирер деп турар хүнүнге чедир 10 хоноктан эрте хамаатыларның хуралын эрттирер деп турары девискээрде улус депутаттарының түс чер Совединиң күүсекчи комитединге хуралды эрттирер деп турар үезин база черин айыткан билдириишкинин, а ол ышкаш хуралды белеткээри база эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны эгидер дугайында нотариатка бүзүреткен хүлээлгени киирер.

Улус депутаттарының түс чер Совединиң күүсекчи комитеди хуралдың эртер ужурлуг хүнүнге чедир беш хоноктан бурунгаар хурал эрттирер орал-саваны арендалаар керээни чарар, оон киржикчилериниң айыыл чок болурун хандырар хемчеглерни алыр. Хурал дугайында чарлалды парлаар, ону дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын чорудар деп турарын Тыва Республиканың улус депутадынга бижимел-биле дыңнадыр.

Инициаторларның саналдааны хурал эрттирер хүнү анаа Тыва Республиканың улус депутадының аарыг чылдагаандан, оон шөлээде азы албан аайы-биле командировкада турары-биле, ону дедир кыйгыртыры-биле соңгукчуларның өске хуралынга киржип турары-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың улус депутадының Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга киржип турары-биле холбаштыр, чүгле бо таварылгаларда өскертип болур.

Хурал эрттиреринге тускайлап берген орал-сава хамаатыларның эргежок чугула санын хүлээп алырынга четчир, үн улгаттырар аппаратура-биле чепсегленген, доктааткан санитар нормаларынга дүгжүр ужурлуг. Хурал эрттирер орал-сава-же хамаатыларның шаптараазын чок кирерин хандырган турар ужурлуг.

Хуралды бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, шериг кезектериниң девискээринге эрттирерин болдурбас.

Соңгукчулар хуралын эрттиреринге шаптыктааның; хуралды эрттирер черин база хуусаазын үндезин чокка өскерткенин инициаторлар судка хомудап болур. Суд чогуур билдириишкинни үш хонук хуусаада сайгарып көөр.

Хуралды организастаары база эрттирери-биле холбашкан бүгү чарыгдалдарны, ону эрттирериниң айыыл чок чоруун хандырары-биле холбашканындан аңгыда, шуптузун хуралдың инициаторларының күсели-биле боттандырар.

10 чүүл. Инициативчи бөлүктү тургузар талазы-биле хуралды эрттирери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыры-биле холбаштыр соңгукчуларның чурттап турар чериниң аайы-биле хуралды бо Хоойлунуң 2 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың ук улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга киржир эргелиг 250-ден эвээш эвес хамаатылар киришкен болза, күштүг деп санаар.

Хуралдың мурнундан оон киржикчилерин бижип данзылааш, анаа соңгукчунуң ат-фамилиязын, ооң доктаамал чурттап турар черин айтыр.

Хурал киржикчилери оон ажылының регламентизин бо Хоойлуну ёзугаар боттары тодарадыр.

Хуралдың киржикчи бүрүзүнге, а ол ышкаш ону дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкынны эрттирер деп сүмелеттинген Тыва Республиканың улус депутадынга Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүнүң үезинде чүве чугаалаар, ону дедир кыйгыртыры дээш азы анаа удур агитастаарының эргезин бээр.

Хурал болза Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи бөлүктү тургузар дугайында шиитпир хүлээп алыр эргелиг. Бир эвес ол дээш хуралдың киржикчилериниң нити санының чартыындан хөйү бадылаан болза, ындыг шиитпирни дорт, ажык азы чажыт бадылаашкын-биле хүлээп алыр. Инициативчи бөлүктү хуралдың киржикчилеринден 15 кижи чедир санныг кылдыр соңгуур. Хүлээп алган шиитпирниң дугайында протоколду тургузар.

Хуралдың протоколунга ону эрттирген хүнүн болгаш черин, киржикчилерниң санын, чугаалажып көрген айтырыының утказын, бадылаашкынның түңнелдерин болгаш хүлээп алган шиитпирни, инициативчи бөлүктүң даргазынга оон кежигүн бүрүзүнүң фамилиязын, адын, адазының адын болгаш адрестерин, а ол ышкаш өске-даа чүүлдерни айтып бижиир. Протоколга хуралдың киржикчилериниң демдеглеткен данзыларын кожар.

11 чүүл. Инициативчи бөлүктү бүрүткээри.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи бөлүктү улус депутаттарының район, хоорай, суур болгаш көдээ Соведи хуралдың протоколунга үндезилээш, хуралды эрттирген чериниң аайы-биле бүрүткээр.

Инициативчи бөлүктү бүрүткедир дилээде, улус депутаттарының чогуур түс чер Совединге хуралды эрттирген үеден эгелээш, үш хоноктан орай эвес хуусаада хуралдың протоколун капсырылгалары-биле кады киирер.

Улус депутаттарының түс чер Соведи хуралдың киирип келген протоколунга болгаш анаа капсырылгаларга үндезилээш, ону алган үезинден эгелээш, чеди хоноктан эвээш эвес хуусаа иштинде Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи бөлүктү бүрүткээр.

Хуралды эрттирериниң талазы-биле бо Хоойлу-биле доктааткан чурумну азы бүрүткээри-биле документилерни киирериниң хуусааларын үрээн таварылгаза, инициативчи бөлүктү бүрүткээринден ойталаан турул болур. Инициативчи бөлүктү бүрүткээринден ойталаан чорукту улус депутаттарының чогуур түс чер Совединиң турар черинде судка билдирип болур. Суд ол билдириишкинин үш хонук хуусаада көөр.

Инициативчи бөлүктү бүрүткээриниң бо чүүлде доктааткан хуусааларын үрээн таварылгада улус депутаттарының үстүнде турар Соведи бо чүүлде доктааткан хуусааларда айтырыг талазы-биле шиитпирни хүлээп алыр.

Инициативчи бөлүктү бүрүткээн улус депутаттарының түс чер Соведи инициативчи бөлүктүң кежигүннеринге шынзылгаларны, номерлээн болгаш шынзыткан хол үжүү салыр хуудустарны бээр болгаш Тыва Республиканың улус депутадынга хүлээп алган шиитпир дугайын дыңнадыр.

12 чүүл. Соңгукчуларның инициативчи бөлүүн организастаарының болгаш ажыл-чорудулгазының үндезиннери.

Инициативчи бөлүк күрүне болгаш хөй-нити органнары-биле харылзааларга ону төлээлээр дарганы болгаш өске-даа кижизин бо Хоойлуну ёзугаар бодунуң өске-даа бүрүн эргелерин боду тускай боттандырып чорудар.

Инициативчи бөлүктүң кежигүнү кандыг-даа үеде оон составындан үнүп болур, оон-биле кады инициативчи бөлүктүң кежигүнүнүң шынзылгазын улус депутаттарының чогуур түс чер Совединге дужаар.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкынга киржир эргелиг кандыг-даа хамааты кижи соңгукчуларның чурттап турар чериниң аайы-биле хуралының шиитпирин ёзугаар үнген кижиниң орнунга инициативчи бөлүктүң составынга, бир эвес оон саны 15 кижиден эвээш апаар болза, соңгудуп болур. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга киржир эргелиг 100-тен эвээш эвес хамаатылар анаа олуруушкан болза, соңгукчуларның ол хуралын күштүг деп санаар.

Соңгукчуларның хуралын болгаш инициативчи бөлүктүң соңгуткан кежигүнүн бүрүткээрин бо Хоойлунуң 9-11 чүүлдеринге дүүштүр чорудар.

13 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер дугайында ат салыр хуудус.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдеге хамаатыларның хол үжүүн типограф аргазы-биле белеткээр болгаш инициативчи бөлүктү бүрүткээр үеде бээр ат салыр хуудустарга чыыр.

Ат салыр хуудуска Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында киирген саналды, а ол ышкаш инициативчи бөлүктүң даргазының фамилиязын, адын болгаш адазының адын айтыр ужурлуг. Ат салыр хуудустарны инициативчи бөлүктү бүрүткээн улус депутаттарының түс чер Соведи баш удур шынзыткан турар ужурлуг.

14 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында саналды деткээн хол үжүктериниң чыыры.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдениң адаанга хол үжүктерин улус депутаттарының түс чер Совединиң инициативчи бөлүктүң негээниң ёзугаар айыткан черлеринге инициативчи бөлүктүң кежигүннери чыыр.

Хол үжүктерин чыыр черлерни оларже хамаатыларның шаптык чокка эртип шыдаар аргазын барымдаалап шилип тодарадыр. Ындаарга бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның шериг кезектериниң девискээрлеринге, хамаатыларның чурттап турар черлеринге хол үжүүн чыырын болдурбас.

Инициативчи бөлүктүң хол үжүүн чыырынга доктааттынган чурумну үрээн таварылгазында оон бүрүн эргелери дүжер, а оон чыгган хол үжүктери узуткаттынар.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдениң адаанга хол үжүүн чыырынга хамаатылар боттары дорт, хуузунда киржир. Хол үжүктерин чыырынга киржири хостуг болур. Депутатты дедир кыйгыртырын чүүлдүгзүнген хамааты кижи хуудуска хол үжүүн салыр болгаш анаа оон фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, чурттап турар черин, паспортунуң азы ону солаан документиниң сериязын болгаш номерин, ат салган хүнүн айтыр.

Хол үжүүн чыырынга шаптыктаары, а ол ышкаш хол үжүүн салырынче болгаш хол үжүү салырындан ойталаарынче албадааны дээш хоойлу-дүрүмнү ёзугаар харыысалга онаар. Бо Хоойлуну ёзугаар хамаатыларның хол үжүүн чыып турар хамаатыларны кызып-кыяр болза, ол дугайын судка хомудап билдирип болур.

15 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле саналды Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга киирери.

Инициативчи бөлүк бодунуң бүрүткеткениниң соонда 60 хонук эртенде, ону бүрүткээн улус депутаттарының түс чер Совединге түңнел протоколду киирер болгаш орта инициативчи бөлүктү бүрүткээн хүнү, хол үжүүн чыырының доозулган хүнүн, чыгдынган хол үжүүнүң санын айтыр. Протоколга долдурган хол үжүү салыр хуудустарны кожар. Хол үжүүн салган хуудус бүрүзүнге хол үжүүнүң санының дугайында түңнел айыттынган болгаш бөлүктүң даргазы-биле оон бир кежигүнү шынзыткан турар ужурлуг. Айыттынган негелделерден хажытталып, үреттингенге хол үжүүн салган хуудустарны күш чок деп санаар.

Бүрүткеттирген бөлүк бүрүзүнүң чыганы хол үжүктүг хуудусту түс-түзүнда санаар. Бир эвес хол үжүүнүң хуудустарынга хамааты кижиниң ийи азы оон-даа хөй хол үжүү турар болза, оларның кайызын-даа санавас.

Бир эвес Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында негелдениң адаанга депутатты соңгуурунуң үезинде бүрүткеттирген, ол улус депутадын дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкынга киржир эргелиг чогуур округтуң соңгукчуларының санындан бештиң бириинден эвээш эвес кижи хол үжүүн салган болза, түңнел протоколду Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында санал-биле кады Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунче чорудар.

Бир эвес Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдениң адаанга чогуур округтуң соңгукчуларының бештиң бириинден эвээжи хол үжүүн салган болза хол үжүктүг түңнел протоколду доктааткан хуусаазындан орайтады киирер болза, инициативчи бөлүктүң бүрүн эргелери дүжер. Инициативчи бөлүктүң тургусканы хол үжүү салыр хуудустарны оон соонда Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында саналды киирериниң үезинде ажыглап болбас.

3 эге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫР ДУГАЙЫНДА БАДЫЛААШКЫН ЧОРУДАРЫН ДОКТААДЫРЫ

16 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында шиитпирни хүлээп алыры.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму республиканың Дээди Совединиң Мандат комиссиязынга алдынган документилерниң шынныының дугайын хынаарын дагзып болур. Оон-биле кады Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында негелдеге ат салган кижилерни киирбес. Мандат комиссиязы хыналданың түңнелдериниң дугайын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга дыңнадыр.

Бир эвес хыналда үезинде меге хол үжүктери турар, а ол ышкаш соңгукчуларның хол үжүктерин өттүндүр салган азы оларны шын эвес санаан таварылгалар илереттинер болгаш ындыг дүрүм үрээшкиниң узуткаарының үезинде хол үжүктериниң саны бо Хоойлунуң негеп турарындан эвээш апаар болза, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын хүнүн доктаадырындан ойталаар дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму эргежок чугула документилерни алган хүнден эгелээш, ужен хоноктуг хуусааның иштинде инициативчи бөлүктүң киирер ужурлуг долгаазының хемчээлиниң дугайында болгаш Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын чорударының дугайында доктаалды хүлээп алыр, бадылаашкынны эрттирер хүнүн тодарадыр, эргежок чугула акша-хөреңгини тускайлаар болгаш чогуур даалганы бээр. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң шиитпирин хүлээп алган үезинден эгелээш ону он беш хонук хуусааның иштинде Тыва Республиканың улус депутадынга дыңнадыр.

Бадылаашкын хүнүн бадылаашкын эрттирер дугайында шиитпирни хүлээп алган хүнден эгелээш 60 хоноктан эрте эвес болгаш 90 хоноктан орай эвес хуусаада кылдыр доктаадыр.

Инициативчи бөлүк депутатты дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны доктааткан үеден эгелээш он хоноктан орай эвесте золаа акша түрүн Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктааткан хемчээл-биле чогуур акша счёдунга киирер. Күрүне болгаш хөй-нити органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның счёттарындан, а ол ышкаш тула эвес акша-хөреңгилерден айыттынган сорулгага акша шилчидерин болдурбас. Долгааны салыр хуусааларын инициативчи бөлүк үрээн болза, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму бадылаашкынны соксадыр дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

17 чүүл. Бадылаашкын кылыр участоктарны тургузары.

Дедир кыйгыртып турар улус депутадының соңгутканы округтуң девискээринге бадылаашкынны эрттирери-биле бадылаашкын кылыр участоктарын тургузар.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын кылыр участоктар Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының эрттирип турганының үезинде тургускан участоктар хевээр арткан болуру [illegible]. Тыва Республиканың улус депутаттарын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын эрттирер участоктарны округтуң девискээринде турар шериг кезектеринге база тургузар.

Бадылаашкын эрттирер чаа участоктар «Тыва АССР-нуң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 18 чүүлүнге дүүштүр тургустунар.

Улус депутаттарының чогуур түс чер Соведи азы оон президиуму бадылаашкын эрттирер участок бүрүзүнүң кызыгаарының дугайында дыңнадыгны участок комиссиязының турар черин болгаш бадылаашкын болур бажыңны айытпышаан, хамаатыларга чедирер.

4 эге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫРЫНЫҢ БАДЫЛААШКЫНЫН ЭРТТИРЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЛАР

18 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының бадылаашкынын эрттирер талазы-биле комиссияларның системазы.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының бадылаашкынын эрттирери-биле дараазында комиссиялар тургустунар:

округ комиссиязы;

участок комиссиязы.

Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы — ол комиссияларның ажылын башкарып, таарыштырар комиссия болур.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының бадылаашкынының организастаарынга болгаш оларның түңнелдерин үндүреринге чер-чер Советтериниң улус депутаттарының талазы-биле хоорайлар, суурлар, көдээ соңгулда комиссиялары хаара туттунар.

19 чүүл. Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының немелде бүрүн эргелери.

Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы дараазында чүүлдерни боттандырар:

Тыва Республиканың бүгү девискээринге бо Хоойлунуң күүселдезин болгаш чаңгыс аай ажыглаарын контрольдаар, бо Хоойлунуң ажыглаарының чурумунуң дугайында тайылбыр кылыр болгаш эргежок чугула херек таварылга тыптып келгенде, Тыва Республиканың Дээди Совединге ону тайылбырлаарының дугайында санал киирер;

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының кампаниязын эрттирериниң бүгү кезиинде тургузунда округ болгаш участок комиссияларының ажыл-чорудулгазын дүүштүрүп, башкарар;

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының бадылаашкынын эрттиреринге республика бюджединден үндүртүнген акша-хөреңгини ажыглаарын таарыштырып, башкарар, комиссияларның транспорт, харылзаа болгаш өске-даа материал-техниктиг дериг-херекселдер-биле хандырылгазын контрольдаар;

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының бадылаашкынын белеткээри болгаш эрттирери-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле күрүне база хөй-нити органнарының отчёттарын дыңнаар;

бадылаашкынның түңнелдерин бадылаар;

дедир кыйгыртырының бадылаашкынын эрттирер комиссияларның шиитпирлеринге болгаш чорудулгаларынга хамаарыштыр билдириишкиннерни база хомудалдарны сайгарар, ол комиссияларның шиитпирлерин күш чок болдурар, оларның ажыл-чорудулгазын түр када соксадыр азы ол айтырыглар талазы-биле өске шиитпирлерни хүлээп алыр. Төп соңгулда комиссиязының шиитпирлеринге хамаарыштыр хомудалдарны судка киирип болур.

20 чүүл Округ комиссиязын тургузары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының бадылаашкынының эрттирериниң талазы-биле округ комиссиязын республиканың Дээди Соведи азы оон Президиуму ажык азы чажыт бадылаашкын-биле тургузар.

Округ комиссиязы бадылаашкын эрттиреринге чедир 50 хоноктан орай эвес үеде 11-ден 15 кижи чедир кижи составтыг кылдыр тургустунар.

Округ комиссиязынга төлээлерни соңгукчуларның чурттап турар черлериниң аайы-биле хуралдар, бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң, организацияларның күш-ажылчы коллективтери азы оларның чөвүлелдери хөй-нити каттыжыышкыннарының республика, район, хоорай органнары депшидер. Комиссиялар составынга төлээлер депшидер күш-ажылчы коллективтер, хөй-нити организациялар тодарадыры-биле улус депутаттарының чогуур Советтери азы оларның президиумнары күш-ажылчы коллективтериниң, хөй-нити организацияларының төлээлеттирген кижилериниң хуралын эрттирер.

Тыва Республиканың улус депутадынга болгаш улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи бөлүкке округ комиссиязының составынга боттарының ийи-ийи төлээлерин киирер эрге бердинген.

Округ комиссиязының бүрүн эргелериниң хуусаазы Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының бадылаашкынының эрткениниң соонда бир ай болганда доостур.

21 чүүл. Округ комиссиязының бүрүн эргелери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының бадылаашкынының эрттирериниң талазы-биле округ комиссиязы:

(Уланчызы 3-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫРЫНЫҢ ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

округтуң девискээринге бо Хоойлунуң күүселдезин контрольдаар;

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының агитация кампаниязын болгаш бадылаашкын эрттиреринге үндүртүнген акша-хөреңгини таарыштыр хуваар;

участок комиссияларының ажыл-чорудулгазын организастаар, округка бадылаашкын эрттирер участоктарның чаңгыс аай дугаарлаашкынын доктаадыр;

бадылаашкын белеткээри болгаш эрттирери-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле улус депутаттарының күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарының, бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчуларының медээлерин дыңнап, хүлээп алыр;

соңгукчулар даңзызын өйлээнде болгаш шын тургузарын база оларны бүгүдеге таныштырары-биле киирерин контрольдаар;

аңаа хамаарыштыр дедир кыйгыртыышкын дугайында айтырыг көдүрткен Тыва Республиканың улус депутадының бүзүреттирген кижилерин даңзылап, бадылаар болгаш оларга чогуур шынзылгаларны тыпсыр;

күш-ажылчы коллективтер болгаш хөй-нииити организациялары-биле кады Тыва Республиканың улус депутадының болгаш инициативчи бөлүктүң соңгукчулар-биле ужуражылгаларын күш-ажылчы коллективтерге, оон-биле бир дөмей, оларның чурттап турар черлериниң аайы-биле организастаар;

дедир кыйгыртыышкын бадылаашкынының бюллетениниң сөзүглелин бадылаар, бюллетеньнер белеткээрин болгаш оларның-биле участок комиссияларын чепсеглээрин хандырар;

соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннар түңнелдерин тодарадып, доктаадыр болгаш парлалгага үндүрер;

участок комиссияларының шиитпирлеринге хамаарышкан билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны сайгарып чугаалажыр база оларның талазы-биле шиитпирлер хүлээп алыр;

бо Хоойлуга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

22 чүүл. Участок комиссияларын тургузары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының бадылаашкынын эрттирериниң талазы-биле участок комиссиязы дедир кыйгыртыышкын бадылаашкынын эрттирер хүнге чедир 40 хонуктан орай эвес үеде 5-тен 19 кижи чедир составтыг кылдыр тургустунар. Эргежок чугула херек апарган таварылгаларда улус депутаттарының чогуур Совединиң азы ооң президиумунуң шиитпири-биле участок комиссиязының сан составын өскертип болур.

Участок комиссияларынга төлээлерни соңгукчулар хуралдары, бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның күш-ажылчы коллективтери, хөй-нииити организацияларның районнар, хоорайлар органнары, оларның эге организациялары депшидер. Ажылдап турар кижилерниң саны 150 ажып турар бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның күш-ажылчы коллективтеринге участок комиссияларының составынга төлээлерни депшидерин бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң, организацияларның цехтер, килдистер, участоктар, бригадалар коллективтеринге болгаш өске-даа кезектеринге, бир эвес ол кезектерде ажылдап турарларның саны 30-ден эвээш эвес болза, чорудуп болур. Ол-ла үеде элээн каш коллективтиң каттышкан хуралдарын эрттирип болур.

Участок комиссияларын улус депутаттарының округ, район, хоорай (районга чагырткан хоорайлардан аңгыда) Советтери азы оларның президиумнары ажык азы чажыт бадылаашкын-биле тургузар.

Участок комиссияларының бүрүн эргелери бо Хоойлунуң 20 чүүлүнде айыттынган округ комиссияларының бүрүн эргелериниң доостуру-биле кады доостур.

23 чүүл. Участок комиссиязының бүрүн эргелери.

Участок комиссиязы:

участок талазы-биле соңгукчулар даңзызын тургузар;

соңгукчуларны соңгукчулар даңзызы-биле таныштырар, даңзыда частырыглар дугайында билдириишкиннерни хүлээп алыр болгаш сайгарып көөр болгаш оларның талазы-биле шиитпирлер хүлээп алыр;

участок комиссиязының турар черинин болгаш ооң ажылдаар үезиниң, оон-биле кады бадылаашкынның болур хүнүн база бадылаашкын болур чер дугайында соңгукчуларга дыңнадыр;

бадылаашкын болур бажыңны болгаш хаарджактарны белеткээр;

бадылаашкын хүнүнде участокка ажылды организастаар;

участокка бадылаашкынга киришкеннерни санаар;

бадылаашкынны белеткээринге болгаш эрттиреринге хамаарышкан айтырыглар талазы-биле билдириишкиннерни база хомудалдарны сайгарып, чугаалажыр болгаш оларның талазы-биле шиитпирлер хүлээп алыр;

бо Хоойлуга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

24 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссияларның ажылын организастаары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссияның ажылын организастаарын, бир эвес бо Хоойлу-биле кандыг-бир өске чүүл тодараттынмаан болза, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 26 чүүлүнге дүүштүр боттандырар.

Комиссияның үш чедир кежигүнү ооң шиитпири-биле хары угда комиссияның ажыл-чорудулгазының бүгү хуусаазында азы хуусааның кезек-чамдык үезиниң дургузунда кол ажылдап турар черинден бүдүрүлге азы албан ажыл-чорудулгазындан хостаттырып болурлар.

Комиссияның ол кежигүннериниң кол ажылдап турар черлериниң талазы-биле бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның оон-биле холбашкан чарыгдалдарының орну бадылаашкынга үндүртүнген акша-хөреңги-биле тургустунар.

Комиссияның кежигүнү комиссияга ажылының дургузунда ооң чөпшээрели чокта ажылдан хостаттырбас болгаш өске ажылче шилчиттирбес ужурлуг.

5 эге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫР ДУГАЙЫНДА БАДЫЛААШКЫНГА БЕЛЕТКЕЛ

25 чүүл. Соңгукчулар даңзызы болгаш ону тургузар чуруму.

Соңгукчуларның даңзызын участоктуң соңгулда комиссиязы бадылаашкын кылырынга участок бүрүзүнге тургузар болгаш комиссияның даргазы база секретары аңаа ат салыр.

Улус депутаттарының хоорайлар, районнар, суурлар болгаш көдээ Советтери соңгукчулар учеду-биле участок комиссияларын хандырар болгаш хамаарышкан девискээрде чурттап турар хамаатылар дугайында соңгукчулар даңзызын тургузарынга эргежок чугула хереглеттинер медээлерни дамчыдып бээр.

Шериг кезектеринде турар шериг албанныгларының, а ол ышкаш шериг кезектериниң девискээринде турар шериг албанныгларының өг-бүле кежигүннериниң болгаш өске-даа соңгукчуларның даңзызын шериг кезектериниң командирлериниң берген медээлеринге үндезилеп тургузар.

Соңгукчуларның фамилияларын бадылаашкын организастаарынга эптиг болур чурум ёзугаар даңзыга айтып бижиир.

26 чүүл. Соңгукчулар даңзызынга хамаатыларны киирер чуруму.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга киржир эргелиг болгаш даңзы тургузар үеде хамаарышкан участоктуң девискээринде чурттап турар Тыва Республиканың хамаатыларын соңгукчулар даңзызынга киирер.

Бадылаашкын кылыр өске участоктарда соңгукчулар даңзызынга чаңгыс соңгукчу дагын киирген туруп болбас.

27 чүүл. Соңгукчулар даңзызы-биле хамаатыларны таныштырары болгаш соңгукчулар даңзызында частырыгларга хамаарыштыр оларның хомудал кылыр эргези.

Бадылаашкын хүнүнге чедир 10 хонуктан орай эвесте бүгү-нииити таныжып көөр кылдыр соңгукчулар даңзызын чарлап азар.

Бадылаашкынга киржирлерниң даңзызы-биле участок комиссиязының бажыңынга таныжар болгаш ооң шын кылдынганын хынап көөр арганы хамаатыларга хандырар.

Соңгукчулар даңзызынга киирбээнинге азы даңзыдан казааныңга, а ол ышкаш даңзыга частырыгны болдурганынга хамаарыштыр хамааты бүрүзү хомудаар эргелиг. Даңзыда частырыглар дугайында билдириишкинни участок комиссиязы ийи хонуктан орай эвесте, а бадылаашкын бүдүүзүнде болгаш хүнүнде киирген билдириишкинни — дораан чугаалажып көөр болгаш даңзыга эргежок чугула эдилгелерни киирер азы билдириишкинде айыткан хомудалды хүлээп албаан дугайында чылдагаанын тодаргай айыткан шиитпирниң хоолгазын билдириишкин ээзинге бээр хүлээлгелиг. Ол шиитпирге хамаарыштыр хомудалды бадылаашкын хүнүнге чедир беш хонуктан орай эвесте район (хоорай) судунга киирген туруп болур. Хомудалды суд үш хонук хуусаада чугаалажып көөр хүлээлгелиг. Район (хоорай) судунуң шиитпири шуут бүрүн күштүг болур. Суд шиитпиринге дүүштүр соңгукчулар даңзызынга эдилгелерни участок комиссиязы доп-дораан киирер.

28 чүүл. Соңгукчуларның немелде даңзызы.

Соңгукчуларның кол даңзызы тургустунган соонда соңгукчуларның немелде даңзызын соңгукчуларның кол даңзызынга негелделерге дүүштүр тургузар.

Чурттап турган черин солааны-биле холбаштыр азы участок комиссиязының частырыының түңнелинде кол даңзыга кирбээн соңгукчуларны оларның билдириишкинин ёзугаар немелде даңзыга киирер.

Соңгукчуларның немелде даңзызын ийи хуулгу кылдыр тургузар болгаш оларга соңгулда комиссиязының даргазы, секретары ат салыр.

29 чүүл. Бадылаашкынга хереглээр бюллетень.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хереглээр бюллетеньге ооң фамилиязын, адын, адазының адын, кол ажылдап турар чериниң аайы-биле албан-дужаалын (кылып турар ажылын), кол ажылдап база чурттап турар черлерин айтып бижиир. Тыва Республиканың улус депутады, бир эвес Тыва Республиканың Дээди Совединде доктаамал үндезин ёзугаар ажылдап турар болза, Тыва Республиканың Дээди Совединде ооң күүседип турар ажылын айтыр, бадылаашкын бюллетенинге ооң ынай «дедир кыйгыртыр» болгаш «арттырар» деп сөстерни бижиир.

Бадылаашкынга хереглээр бюллетеньнерни тыва болгаш орус дылдар кырынга парлаар.

6 эге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КАМПАНИЯ КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ МАГАДЫЛАЛДАРЫ

30 чүүл. Соңгукчуларның инициативтиг бөлүүнүң эргелериниң магадылалдары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле соңгукчуларның инициативчи бөлүүнүң бо Хоойлу-биле тодаргайлаан эргелерин Тыва Республиканың ол депутадының соңгуттурган округунуң бүгү девискээринге инициативчи бөлүк ажыглаар.

Соңгукчуларның инициативчи бөлүүнүң кежигүннерин бүрүткээн сөөлүнде ат салыышкыннарын чыырынга, а ол ышкаш хуралдарны, соңгукчулар-биле ужуражыышкыннарны эрттирериниң база Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкыннар чорудар талазы-биле комиссияларның ажылынга киржириниң үезинде инициативчи бөлүктүң даргазының бижимел дилээн ёзугаар кол ажылдап турар чериниң аайы-биле бүдүрүлге азы албан-хүлээлгелерин күүседиринден ажыл төлевирин хевээр арттырбайн хостаар.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын чорударын чарлаан сөөлүнде инициативчи бөлүктүң кежигүнүн администрацияның азы профэвилел органының инициативазы-биле бүдүрүлгеде, албан черинде, организацияда ажылдан, кооперативтен азы өөредилге черинден үндүрүп болбас, а ол ышкаш сагылга-чурум талазы-биле хемчег кылдыр эвээш төлевирлиг ажылче база шилчидип болбас.

31 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадының бүзүреттирген кижилери.

Дедир кыйгыртырар кылдыр бадылаашкын чорудар дугайында шиитпир хүлээп алдынган байдалга таварышкан Тыва Республиканың улус депутады агитация кампаниязын чорудар талазы-биле аңаа дузалаар болгаш күрүне база хөй-нииити органнары-биле, соңгукчулар-биле харылзааларга, а ол ышкаш дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын чорудар комиссияларга ооң эрге-ажыктарын төлээлээр он чедир бүзүреттирген кижилиг туруп болур.

Тыва Республиканың улус депутады бүзүреттирген кижилерин боду тодаргайлаар болгаш бүрүткедир кылдыр округ комиссиязынга оларның дугайында дыңнадыр. Бүзүреттирген кижилерни округ комиссиязы бүрүткээн сөөлүнде оларга шынзылгаларны тыпсыр. Улус депутады бодунуң бүзүреттирген кижилериниң хөделиишкиннери дээш харыысалгалыг болур болгаш бадылаашкынга чедир оларны кайы-даа үеде солуур эргелиг.

Тыва Республиканың улус депутадының бүзүреттирген кижилери Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссияларның чаңгызынга-даа кирген туруп болбас.

Бүзүреттирген кижилерни бүрүткээн сөөлүнде хуралдарны, соңгукчулар-биле ужуражыышкыннарны эрттирер база бадылаашкын чорудар талазы-биле комиссияларның ажылынга киржир үеде Тыва Республиканың улус депутадының бижимел дилээн ёзугаар бадылаашкын чорударынга тускайлаан акша-хөреңгилерниң күсели-биле кол ажылдап турар чериниң аайы-биле ортумак ажыл төлевирин хевээр арттырбышаан, бүдүрүлге азы албан-хүлээлгелерин күүсединден хостаан туруп болур.

Депутаттың бүзүреттирген кижилерин администрацияның азы профэвилел органының инициативазы-биле бүдүрүлгеде, албан черинде, организацияда ажылдан болгаш кооперативтен азы өөредилге черинден үндүрүп болбас, а ол ышкаш сагылга-чурум талазы-биле хемчег кылдыр эвээш төлевирлиг ажылче шилчидип болбас.

32 чүүл. Агитация кампаниязын чорудары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дээш азы кыйгыртырынга удур моондактаашкын чок агитацияны массалыг информация чепсектерин дамчыштыр хуралдарга болгаш митингилерге чорудар эргени Тыва Республиканың хамаатыларынга тыпсыр.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле соңгукчуларның инициативчи бөлүүнүң кежигүннери хуралдарны организастаар болгаш ат салыышкыннарын чыыр талазы-биле Тыва Республиканың улус депутадының соңгуттурган округунуң девискээринде турар күрүне болгаш хөй-нииити органнарындан дилегни дедир кыйгыртыр талазы-биле кампанияның хуусаазының бүгү дургузунда кылыр эргелиг. Күрүнениң техниктиг херекселдерин (үн бижидер аппаратураны, транспортту, типографияларны болгаш ол хевирлиг хөй хоолгалар парлаар техниканы) агитация үезинде ажыглаарының деңг аргалары оларга хандыртынган турар ужурлуг.

Хуралдарны болгаш улус депутады-биле, ооң бүзүреттирген кижилери болгаш инициативчи бөлүктүң кежигүннери-биле ужуражыышкыннарны эрттирер чериниң база үезиниң дугайында округ комиссиязы оларның болур хүнүнге чедир ийи хонуктан орай эвесте соңгукчуларга дыңнадыр.

7 эге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫР ДУГАЙЫНДА БАДЫЛААШКЫН

33 чүүл. Бадылаашкын болур чер болгаш үези.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң тодаргайлааны чаңгыс хүнде тус черниң-биле 7 шактан 20 шакка чедир бүгү округка чорудар. Участок комиссиязы бадылаашкынның үезин болгаш болур черин бадылаашкынның болур хүнүнге чедир он хонуктан орай эвесте соңгукчуларга чарлап дыңнадыр.

Округ комиссиязы тус черниң байдалдарын өөренип көргеш, бадылаашкынның үезин өскертип болур.

Ырак болгаш чедери берге районнарда тургустунган бадылаашкын участоктарынга даңзыда кирген бүгү соңгукчулар бадылапкан болза, участок комиссиязы бадылаашкын доозулган деп кандыг-даа үеде чарлап болур.

34 чүүл. Бадылаашкынны организастаары.

Чажыт бадылаашкынга кабиналарны азы өрээлдерни четчир санныг кылдыр дерип кылган, бадылаашкынга бюллетеньнерни бээр черлерни тускайлаан болгаш бадылаашкынга хереглээр хаарджактарны таңмалааш, тургускулаан тускай аңгылаан бажыңнарга бадылаашкынны чорудар. Соңгуп келген кижилер чажыт бадылаашкынга кабиналарны азы өрээлдерни дамчыштыр бадылаашкынга хереглээр хаарджактарга ыяап-ла чоокшулап келир кылдыр оларны ындыг янзылыг тургузар.

Бадылаашкынны организастаары, соңгукчуларның тура-соруун илередириниң чажыт байдалдыг болурун хандырары, бадылаашкын эртер черлериниң дериттингени болгаш аңаа эргежок чугула корум-чурумну тургузары дээш Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле участок комиссиязы харыысалгалыг болур.

Бадылаашкын эгелээр мурнунда бадылаашкын болур хүнде бадылаашкынга хереглээр хаарджактарны комиссия кежигүннери болгаш участокка контрольду боттандырып турар төлээлекчилер көрүп турда, участок комиссиязының даргазы оларны хынаар, пломба салыр азы диизелээр.

Соңгукчу бүрүзү боду бадылаар: өске кижиниң орнунга бадылаашкынны болдурбас. Паспортун азы кижиниң өске-даа шынзылгазын көргүзерге, соңгукчуларның даңзызын барымдаалап, участок комиссиязы бадылаашкын бюллетеньнерин бээр. Бюллетеньни ап тургаш, соңгукчулар даңзызында бодунуң фамилиязының дужунга келген хамааты адын салыр.

Кадыының байдалы-биле азы өске-даа чылдагааннар-биле чамдык соңгукчулар бадылаашкын болур черге кээп шыдавас таварылгаларда, комиссияның ийи кежигүнүнге ол соңгукчуларның турар черинге баргаш, бадылаашкынны организастаарын участок комиссиязы дагзыр. Ол соңгукчуларны тускай даңзыга киирер, участоктан дашкаар бадылаашкын чорудар комиссияның кежигүннеринге бадылаашкын үезинде соңгукчуларга чедирер таңмалаан хаарджакты болгаш участоктан дашкаар бадылаашкын дугайында хамаатыларның бижимел билдириишкиннериниң санынга деңг санныг бадылаашкын бюллетеньнерин ат салдыргаш бээр. Комиссия кежигүннери ажыглаттынмаан бүгү бюллетеньнерни дедир эгидер.

Көдээде чурттакчылыг чаңгыстан ажыг пунктуну, хонашты, кыштагны киириштирип турар ындыг участоктардан аңгыда, участокка бадылаашкынга соңгукчуларга чедирер чаңгыстан ажыг хаарджакты ажыглап болбас.

35 чүүл. Бадылаашкынны эрттирери.

Бадылаашкынга бюллетеньни бадылап турар кижи чажыт бадылаашкын кабиназынга азы өрээлинге долдурар. Бюллетеньни долдуруп турда, бадылап турар кижиден аңгыда, кым-бир кижиниң турары хоруглуг. Бюллетеньни боду долдуруп шыдавас шинектиг хамааты комиссия кежигүнү азы хөй-нииити хайгаарыкчы болбайн турар кандыг-даа хамаатының бодунуң туразы-биле чажыт бадылаашкынның кабиназынче азы өрээлинче чалап болур эргелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыры дээш бадылаар хамааты «арттырар» деп сөстү балаар, а Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырынга удур бадылап турар хамааты «дедир кыйгыртыр» деп сөстү балаар. Долдуруп алган бюллетенни соңгукчу бадылаашкынның диизелээн хаарджаанче суптар.

36 чүүл. Бадылаашкын чорудар участокка бадылаашкынны санаары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында айтырыг талазы-биле бадылаашкынны санаарын участок бүрүзүнге аңгы-аңгы чорудар.

Бадылаашкынның доозулганының дугайын комиссия даргазы чарлапкан соонда, бадылаашкынга ажыглаар хаарджактарны участок комиссиязы ажыдар. Бадылаашкын төнмээн шаанда бадылаашкынга хереглээр хаарджактарны ажыдып болбас. Бадылаашкынга хаарджактарны ажыдар мурнунда ажыглаттынмаан бүгү-ле бюллетеньнерни участок комиссиязы санаар болгаш шыгжаар. Соңгукчуларның даңзызын барымдаалап, участок комиссиязы бадылаашкынга бюллетеньнер алган соңгукчуларның нииити санын тургузар. Бадыладыры-биле соңгукчуларга чедирген хаарджактарда бюллетеньнерни аңгы санаар. Бо таварылгада бадылаашкынга хереглээр хаарджакта бюллетеньнер санын участоктан дашкаар бадылаашкын дугайында бердинген бижимел билдириишкиннерниң саны-биле болгаш бадылаашкынга берген бюллетеньнерниң саны-биле шуүштүрер.

Бадылаашкынга хереглээр хаарджактарда бюллетеньнерниң санын барымдаалап участок комиссиязы бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның нииити санын: Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр болгаш кыйгыртпас дээш бадылааннарның санын, күш чок деп көрген бюллетеньнерниң санын тодарадып үндүрер.

«Дедир кыйгыртыр» болгаш «арттырар» деп ийи сөстү хевээр арттырып каан азы балап каан бюллетеньнерни күш чок деп санаар. Доктааттынмаан хевирниң бюллетеньнерин санажылга үезинде барымдаалавас. Соңгулда бюллетениниң шын, шын эвезиниң талазы-биле чигзиниишкин тыптып кээр болза, айтырыгны бадылаашкын аргазы-биле участок комиссиязы шиитпирлээр.

Участок комиссиязының протоколунга дараазында медээлерни киирер:

участок комиссиязының алган бюллетеньнериниң саны (участокка саналга эгелээриниң мурнунда санны киирер);

бадылаашкынга кирбээн бюллетеньнер саны;

бадылаашкынга хереглээр хаарджактарга тывган бюллетеньнер саны (бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның нииити саны);

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дээш бадылаан бюллетеньнерниң саны;

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртпас дээш бадылаан бюллетеньнерниң саны;

күш чок болган бюллетеньнерниң саны.

Протоколду ийи экземплярга тургузар, участок комиссиязының даргазы, дарганың оралакчызы, секретары болгаш кежигүннери ат салыр база ону бүрүткээр округ комиссиязынче доп-дораан дамчыдар.

Протоколда киирген медээлерниң шын, шын эвези-биле чөпшээрешпейн турар комиссия кежигүннери онза саналын демдеглевишаан, ат салыр болгаш протоколга бижимел чүүлүн кожуп каар.

8 эге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫР ДУГАЙЫНДА БАДЫЛААШКЫННЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИН ҮНДҮРЕРИ

37 чүүл. Бадылаашкынның түңнелдерин тодарадыры.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны чорудар талазы-биле округ комиссиязы участок комиссияларының протоколдарынга үндезилеп бадылаашкын хүнүнде округ талазы-биле даңзылаттынган соңгукчуларның нииити санын; бадылаашкынга бюллетеньнер алган соңгукчуларның санын; бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санын; Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дээш бадылаашкын бергеннерниң санын; дедир кыйгыртпас дээш бадылаашкын бергеннерниң санын; күш чок болган бюллетеньнерниң санын тодарадыр.

Бадылаашкын хүнүнде округка бүрүткеткен соңгукчуларның чартыындан хөйү бадылаашкын түңнелинде оң дедир кыйгыртыры дээш бадылаан болза, Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгырткан деп санаар.

Тыва Республиканың улус депутады бадылаашкынның түңнелинде дедир кыйгыртырбаан болза, инициативчи бөлүктүң долаага салган акша-хөреңгизин бадылаашкынны эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны дуглаары-биле шилчидер.

Округ талазы-биле бадылаашкынның түңнелдерин бадылаашкын соонда дараазында хүн округ комиссиязының хуралынга тургузар болгаш ийи экземпляр кылдыр кылган протоколга киир бижиир, округ комиссиязының даргазы, даргазының оралакчызы, секретары болгаш кежигүннери аңаа ат салыр. Округ комиссиязының протоколун доктааткан чурум ёзугаар Төп соңгулда комиссиязынче чорудар.

Бадылаашкын эрткен соонда беш хонук хуусаада Төп соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның түңнелдериниң дугайын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга илеткээр база ону парлалгага үндүрер.

38 чүүл. Бадылаашкынның түңнелдерин күш чок деп көөрү.

Бир эвес бадылаашкын үезинде бо Хоойлуну хажыткан, ооң түңнелдеринге боттуг салдарны чедирген фактылар илереттинген болза, Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле округ комиссиязы дедир кыйгыртыышкын дугайында бадылаашкынны чамдык участокка азы нииити округ талазы-биле күш чок деп санаар.

Бадылаашкынны эрттиргениниң соонда он хонук дургузунда Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму бадылаашкынны катап эрттирер дугайында шиитпирин хүлээп алыр азы бадылаашкынның түңнелдерин күштүг деп санаар.

39 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырын бүрүткээри.

Бадылаашкынның түңнелинде Тыва Республиканың улус депутады дедир кыйгыртырган болза, Тыва Республиканың Дээди Соведи ук улус депутадының бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде соксааның дугайында доктаалды хүлээп алыр.

Бо таварылгада Тыва Республиканың улус депутадының шынзылгазы болгаш «Тыва Республиканың улус депутады» деп хөрек демдээ, ол ышкаш ооң депутат ажыл-чорудулгазын хандырары-биле депутатка берген эт-хөреңги Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга дедир эгиттинер.

Тыва Республиканың
Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 27.

ПЕНСИЯГА НЕМЕЛДЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

Чоокта чаа Россия Федерациязының пенсия дугайында хоойлузунга чаа немелделер киирген. Аңаа хамаарыштыр тайылбыр бээрин Тыва Республиканың Социал хандырылга министерствозунуң пенсия, пособие килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы Виктор ДАҢЗЫ-БЕЛЕКТЕН дилээн бис.

— Февраль 6-да ук немелделерни хүлээп алган. Ол чүнү херечилеп турарыл дээрге, чоннуң социал камгалалының хемчеглериниң херек кырында боттанып турары ол. Январь 1-ден эгелээш, пенсияның кудуку хемчээли ажыл төлевириниң адакы хемчээлинге деңг болган. Амдызында ындыг деңнел 410 рубль 40 көпеек болгай. Бир эвес ам ийи кварталда шалыңның кудуку хемчээли өзер болза, пенсияның кудуку хемчээли база өзер ужурлуг.

Оон аңгыда 80 хар четкен кырган пенсионерден эмчиниң түңнели-биле кадыының болгаш назыдап кырааныының уржуу-биле өске кижиге карактадып турары дээш немелде төлевир берип турган болза, ам кандыг-даа документ негевейн, немелде төлевирни кылыр. Амдызында ындыг төлевирниң түңү — 273 рубль 60 көпеек.

А бир болгаш ийиги бөлүктүң инвалидтери, бир эвес кыраан дээш пенсия тыпсырынга негеттинер стажы бар болза, артык чыл ажылдааныының үезин харназы барымдаалавайн төлээр.

— Социал пенсия ап турар I бөлүктүң инвалидин болуп өске кижи хайгаарап турар дээш немелде төлевирни чүге албазыл? Ол кижиниң бертик-межел болганы ооң буруузу эвес, моон чылдагааны чүдел?

— Маңаа тодаргай харыы бээри чугула. Пенсия хоойлузунда — күш-ажылдың болгаш социал — деп 2 хевирниң пенсияларын доктааткан. Күш-ажылдың пенсиязын (кырааны, бертик-межел болганы, азыралынчызын чидиргени, хөй чылдарда ажылдааны дээш) негеттинип турар стажын ажылдап алган улуска тыпсып турар. Пенсияның ол бирги хевирин ап турарларга азыралында турар ажыл кылып шыдавас кижилерни дээш база өске кижиниң хайгааралы негеттинип турары дээш немелде төлевирлерни кадып бээр.

Социал пенсияны ажыл стажы чок 65 харлыг эр кижиге, 60 харлыг херээжен кижиге база I болгаш II бөлүктүң стажы чок инвалидтеринге, чажындан инвалидтерге тыпсып турар. Социал пенсияларга немелде төлевир кылыры көрдүнмээн.

— Кырган кижиниң пенсия тыпсырынга негеттинип турар стажы эвээш болганда канчаарыл? Ол кандыг пенсия алырыл?

— Пенсия тыпсырда негеттинер стажы долу эвес болганы дээш анаа күш-ажылчы пенсияны тыпсыр. Маңаа негеттинер чаңгыс барымдаа болза, ол кижиниң эр-херээжени хамааньчокка, 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажының бар болуурунда. Чижээ, чоокта чаа 80 харлыг социал пенсия алыкчызы кырган-авайның аразы 4 хар ийи уртазы берген уруглары барын илереткеш, уруг бүрүзүн азыраан 3-3 чыл — шупту 6 чыл стажтыг болганын тодараткан бис. Оон ооң бодундан билдириишкин алгаш, херек документилерин чыгташ, күш-ажылчы пенсияже шилчиткеш, немелде төлевирни ол пенсиязынга кадып бээривиске 547 рубль 20 көпеек алыр болду. Ол кырганның моон мурнунда 273 рубль 60 көпеектен аңгыда, акша алыр эргези чок турган деп демдеглеп каайн.

— Пенсия алыкчыларын дүвүредип чоруур айтырыгларга харыылап бердиңер. Ынчаарга дузаламчы акша (пособие) алыкчыларының айтырыгларынга харыылап бээриңерни база дилээли. Чижээ, мындыг чүүл бар-дыр: совхоз дүшкен. Ооң орнунга ассоциация азы кооперативтиг ажыл-агый тургустунган. Ол үеде шөлээде турар саттыг херээженнер азы уруг азырап турар дээш шөлээде херээженнер ассоциация азы кооперативте хүлээп алдынмаан, ынчалза-даа амдызында совхозтан база-ла үндүртпээн. Бо улуска компенсация, пособиени кым төлээрил?

— Совхозту дүжүргеш, ооң орнунга өске хевирниң ажыл-агый черин тургускан таварылгада сааттыг херээженге база уруун 1 хар чартыкка чедир азырап олурган (ассоциация кежигүнү кылдыр хүлээп алдынмаан) ие кижиге көрдүнген дузаламчы акшаны совхозтуң эргезин хүлээп алган ажыл-агый чери төлээр.

— 3 хар ажып турар оолдуг бот ие чурттап турар черинде таарыжыр ажыл чогу-биле ажыл чок олурар дижик. Оон бот ие дээш дузаламчы акшалан аңгыда. өске дузаламчы акша алыр эргези бар бе?

— Ажыл чок бот иеге социал хандырылга килдизинден бот ие дээш 184 рубль 68 көпеек дузаламчы акшаны база 1,5 хардан 6 харга чедир уруунга айда-ла 184 рубль 68 көпеекти төлээр. Оон аңгыда, квартал санында уругларга херек бараанннарның өртээниң өскени-биле үндүрген чарыгдалдарның орнун дуглаар дузаламчы акшаны база төлээр.

— Чурттаалганың үнези хүн бүрүде өзүп турар-дыр. Ол дээш пенсия, пособие алыкчыларынга акша өзүлделери бар бе?

— Бо чылдың февраль-март айларында аъш-чем болгаш хереглел бараанналарының өртээниң өскени-биле чаңгыс удаа. чарыгдалдарның орнун дуглаар төлевирлерни. Россияның Президентизиниң Чарлыын ёзугаар доктааткан. Пенсия алыкчылары (күш-ажылчы болгаш социал) февраль-март айларда 200-200 рубльди алырлар. Чаңгыс пенсияны каш кижи ап турары маңаа хамаарылга чок.

Бот иелер, шеригге аныяк ачаларының уруглары, алимент төлевейн ойлап-дезип турар ада-иелерниң уруглары айда-ла 100 рубльди (уруг бүрүзү) алыр. Оларның санынга 1,5 хардан 6 хар чедир уругларынга дузаламчы акша ап турар өг-бүлелер база хамааржыр.

50-50 рубльди социал хандырылга килдизинден пенсия, пособие албайн турар өг-бүлелерниң 16 хар четпээн, а өөренип тургаш стипендия албайн турар 18 хар чедир уругларынга база өске кижиниң хайгааралы негеттинип турарларны ажаап-карактап турарларга немей төлээр.

Апрель айда немелде төлевирлер хевир аайы-биле 300; 150; 75 рубль кылдыр өскерлир. Немелде төлевирлерни ай санында кылып турбазы-биле чурттаалганың өртек-үнезинге дүгжүп турар пенсия, пособиениң бызыг хемчээлин доктаадыры Хоойлу бадылакчыларының ажыл-херээнде кирип турар.

Бөгүн — Делегейниң театр хүнү

2. ЧОГААДЫКЧЫ ДИЛЭЭШКИНДЕ

(Төнчүзү. Эгези № 59 «Шында»).

Шиинин кылдыныглары (содаа, өлүрүүшкүн) шериг болгаш кара-бажың жаргоннары-биле долган диалогтар-биле чергележип турар. Ындыг-даа болза ол чугаадан сюжеттиң сайзыралын билип алыры берге — киржикчилерниң аразында харылзаалары аажок будалчак. Кылдыныгларда хөгжүлде чок: чурум үрээшкиннери, сойгалаашкын, эттээшкиннер анаа-ла дандылаттынган. Сюжет чүгле төнчүзүнде, кажан Сидоровту өлүрүп турда, бичии чидигленир. Ындыг-даа болза чөрүлдээниң чештинишкини хенертен үстүп каар. Мындыг шөйдүнчек кылдыныглар, өзек сюжеттиң чогу, киржикчилерниң санының хөйү, ниитизи-биле солун салдынган теманы билдингир ажыдарынга шаптыктап турар.

Шиинин ук вариантызын киржикчилерни кызыгаарлааш, тургузуун чыыргаш, экижидип болурунун аргазы бар.

«Оюн» (орус дыл кырында) — амгы үениң аныяктарының сагыш-сеткили хоозураашкынының (акшалыг көзерлээриниң, арагалаашкынның, наркоманияның салдынчак чоруктуң, бижектээшкинниң) дугайында теманы автор философтуг монологтарлыг шүлүктээн драма жанрында бижээн. Маадырның философтуг бодалдары, оон чигзиниглери, кударалы чиик жанр аргалары-биле (Николайның база ол ышкаш Оляның алазының мегe өлүмү) киржикчилерниң наркоманнар чулчуруушкуну сагындырар, изиг-изиг чугаалары-биле чергележип турар.

Шиинин утказы ниитизи-биле номчукчуга аар. Эгезиниң шөйдүнчээ, амыдыралдың караңгы талаларын кошкак тургузуглуг сюжетке колдады көргүскени база таарымча чок. Шүлүктээни чечен эвес. Маадырларның кылдыныгларының психологтуг тайылбыры болгаш логиказы наркоманнарга чоок, ынчангаш номчукчуга билдинери берге. Аргалыг болза, амыдыралдың чырык талаларын көргүзерин делгемчиткен болза күзенчиг. Удур демисежип турар мөзүлүг маадырның овур-хевири база турган болза таарымчалыг хире.

«Хаңга бораашкыннар» — Тываның төөгүзүнде ханныг истерни арттырган репрессия чылдарының үезинде болуп турган кижиниң эргезин куду көрген канчаар-даа арга чок каржы фактыларны документилерге үндезилээш, бо шииде бижип көргүскен. Ооң жанры политиктиг агиткага чоок. Автор ол үениң байдалын, төөгүлүг шынны көргүзерин кызыткан. Ындыг-даа болза кылдыныгларның чаңгыс аайлашкаа, маадырларның овур-хевирлериниң дөмейлешкээ, дылының протокол ышкаш кургаа уран-чечен деннелин чавызадып турар. Хоругдаттырганнарның боттарын шүгүмчүлээн ырлары, өлүр шаажыладыр деп турар кижиниң чугаазының албан-дужаал дылынга чоогу, Күскелдейниң саттыныышкынының чылдагаанының чедир белеткеттинмээни — шииниң бо бүгү четпестери номчукчунуң бүзүрелин суларадып турар.

Байысаалга, шаажылаашкын, сойгалаашкын сценалары логика харылзаалыг эмин эртир натуралисчи ёзу-биле бижиттинген. Авторнуң чаңгыс талаланчак шииткекчи хөөнү бо теманы хамаарышпас туруштан уран-чечени-биле дамчыдарынга кол шаптык болган хире. Ынчангаш ооң чогаалы — өжээн-шиизи бот шииткел апарган. Ындыг туруш онза уржуктуг боор болур. Ылаңгыя кажан шиинин маадырларының прототиптери (үлегерлээн маадырлары) бөгүнгү номчукчуга билдингир турда аан.

Уран чүүлдүң алыс сорулгазы амыдыралды ак-кара өңнер-биле дужурүп көргүзеринче эвес, а чогаалдың идеязынга хамаарыштыр чуртталганың бүгү-ле хөй талалыг өңнериниң нарын харылзааларын ажыглап тургаш, чогаадыкчы түңнелдерни кылыры болгай.

«Хөлегелиг дүш» — бо чогаалдың онзагай талазы — эрткен үениң төөгүзү-биле амгы амыдыралды солун арга-биле тудуштурганы. Авторнуң чогаадыкчы фантазиязының ачызында шииниң аныяк маадырлары гипноз дузазы-биле репрессия чылдарынга кээр. Ындыг хуулуушкуннар шииниң жанрын тоолга чоокшуладып турар. Аңгы-аңгы үелерниң кижилериниң бот-медерелиниң үскүлежиишкиннери, оларның харылзаалары болгаш идеология, мораль болгаш шажын талазы-биле туруштарының ылгалдыы номчукчуну элээн бодандырыптар.

Улуг-ла бот-боттарындан ылгалышпас маадырларның аразында чүгле фанатик комиссарның овур-хевири элээн тода илерээн. Бо аныяктарга чоок, ажыктыг шиинин эгези шөйдүнчек, маадырлары дөмейлешкек, дылы кошкак болганындан, оон уран-чечен деңнели кудулап турар.

«Өртемчейниң үш ораны» — бо үш көжегелиг шииниң автору амгы үениң аныяктарының амыдыралын көргүскен, бөгүнгү хүннүң чидиг темазын көдүрген. Амгы Тываның амыдыралында эң-не нептеренгей болгаш бир мөзүлеш овур-хевирлер болгаш чөрүлдээлерни дамчыштыр хоорай-биле суурнуң, ада-иелер биле ажы-төлдүң аразында харылзааларны уран-чечен сөстүң дузазы-биле шинчилээрин ол оралдашкан. Бо чогаалдың авторун кижизидилгениң чидиг айтырыглары дүвүредип турар. Ол болза хээли-биле институт кирери, национал чаңчылдар, ёзулалдар, дылга хамаарылга, сагыш-сеткил хоозуралының үнген дөстери, арагалаашкын, наркомания, оор-сук, нүгүл, бижектежиишкин дээш, оон-даа өске амыдыралдың караңгы талалары. Карамай утбай, Сайлык, Николай ышкаш бөлүүн чондан үнген мөзүлүг овур-хевирлер элээн чедимчелиг тургустунган.

Шиинин тургузуу дески, дылы тода бижиттинген. Ындыг-даа болза сюжеттиң шөйдүнчээ болуушкуннарны хаара тудуп кээр ёзулуг-ла драматиктиг хөгжүлдезинге шаптыктап турар.

Шииниң дылында бок сөстерни хөйү-биле кииргени (мында болза ол шын эвес алаан орус сөстер биле тыва чугааны холааны) авторнуң төрээн дылды камнаарынче кыйгырыы деп билдинип турза-даа, болуунуң кижизиликчи утка-шынарын чидирбейн, а харын-даа хора чедирип болур. Драма жанры комедияже шилчий берип база болур. Шииниң нарыны ооң утказы-биле шоолуг-ла дүүшпейн турар хире. Автор бо шиизин элээн эдип, экижидип алгаш, сценага үндүреринге-даа саналдап болур.

«Ревизор» — бо болза Н. В. Гогольдуң чогаалынга үндезилээн, амгы тыва суурнуң чуртталгазының дугайында ийи кезектиг, дөрт көргүзүглүг комедия-дыр. Автор комедия жанрының дүрүмнерин төнчүзүнге чедир сагып шыдаан. Ук чогаал сюжединиң сиирежи-биле, тургузуунуң боламчалыы-биле, дылының талазы-биле уран-чечен деңнелге бижиттинген.

Бир мөзүлеш аажы-чаңнарны Н. В. Гогольдуң үлегери-биле тургускан. Чеже-даа хөөреткен база шооткан болза, олар амыдыралчы болгаш таныттынгыр кылдыр тургустунган. Ол овур-хевирлерниң онзагай талаларын тывызык чогааткан, аажы-чаңнарны чиге айтып турар, оларны дамчыштыр тоза шилээн. Районнуң удуртукчу даргаларының бужурганчыг овур-хевирлерин дамчыштыр көдээде амыдыралдың бууураашкынының механизмин бүзүренчиг көргүскен.

Кол маадыр — ревизорнуң овур-хевири арай сагышка четпес болган. Ол ышкаш комедияда чештинилге чедир ажыттынмаан, сөөлгү сойгалаашкынның чиги, кылдыныгларның баш удур билдингири, солун эргилделер чогу сагышты ымзандырар.

«Ниитизи-биле комедияны чедир ажылдаан соонда (эде тургустунуушкун темазы безин эргилеп чедишкенде) ону улусчу болгаш професионал театрның сценаларынга үндүрери-биле саналдап болур.

Ниитизи-биле түңнээрге, жюриге шиилерниң эки талазы — авторларның бөгүнгү амыдыралын чидиг айтырыгларынга тураскааткан темаларны дидими-биле көдүргенинде. Авторлар шии бижииринин кол аргаларын шиңгээдип алыр чүткүлдүүн база көргүскен. Кижи бүрүзү-ле аңгы-аңгы чедиишкиннерлиг, бичии ажыдышкыннарлыг болган. Ынчалза-даа көскү овур-хевирлерниң чогу, дылының чегейи, чүгле драма жанрының колдап турары, чаа хевирлерни ажыглап билбези авторларның улуг кезииниң дуржулга чогун бадыткап турар. Професионал драматургтарның киржилгези колдуу чок болган. Бо дээрге конкурстуң улуг чидирии-дир. Хоочун драматургтарның конкурсту херекке албааны, киришпээн чылдагааны жюри кежигүннеринге билдинмес болгаш элдептиг чүүл болган.

Конкурска киришкен бижикчилерниң кол четпези — оларның шии чогаалының нарын аргаларын чедир шиңгээдип албаанында. Оларның хөй кезииниң драматургия жанрының чажыттарын чедир ажыдып шыдавайн турарының чылдагааны, дуржулга чогундан аңгыда, бир кол дүлгүүрнү тыппайн турарында. А ол болза ёзулуг-ла хаара тудуп кээр чидиг чөрүлдээ болгаш сагышка артып каар амыдыралчы овур-хевирни тургузуп шыдаары болур ужурлуг.

Жюри кежигүннери — А. С. Серен, Ч. М. Чүльдүм, Д. А. Монгуш, И. И. Лопсан, А. Т. Даржаа база бо рецензияның автору ийи дугаар сайгарылга соонда конкурстуң түңнелин үндүргеннер: дээре деп үнелеттинген үш шииге деткимче шаңналды тыпсыр деп шиитпирлээннер. Ынчангаш Тываның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң шаңналы 200-200 акшаны «Ревизор» деп комедия биле «Өртемчейниң үш ораны», Культура ажылдакчыларының эвилелиниң шаңналы — 200 акшаны «Хөлегелиг дүш» деп шиилерниң авторларынга тыпсыр болган. Оон аңгыда «Сержант», «Игра», «Дайын соонда» деп шиилерни база жюри онзалап демдеглээн.

Конкурстуң тиилекчилериниң шаңналдар тыпсырыбиле В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга март 27-де, Театр хүнүнге тураскааткан байырлыг концерт-кежээже чаладывыс...

Ол ышкаш келир чылын делегей драматургиязының чогаалдарын тыва дылче эң-не эки очулгалары дээш конкурсту чарлаар деп шиитпирни жюри хүлээп алган. Аңаа киржиринче белеткенинер, эргим хүндүлүг хоочун болгаш эгелеп чоруур драматургтар.

Зоя САМДАН.

Конкурс жюризиниң даргазы, филология эртемнериниң кандидады.

60 ХАРЛААН АКЫВЫСКА

Бистиң хүндүлүг акывыс Кызылбай Иргитович Тарын-Базыр Мөңгүн-Тайга районнуң «Мөген-Бүрен» совхозта үр чылдарда малчыннап ажылдап келгеш, ам 60 харлап турар. Ол-ла совхозта база бир акывыс Чүглүр-оол Иргитович Тарын-Базыр бо хүннерде 54 харлаар. Акыларывыстың төрүттүнген хүннерин таварыштыр оларга изиг байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, амыдыралга аас-кежикти, ажыл-ишке чедиишкиннерни «Шынны» дамчыштыр күзеп олур бис.

Кызылда ажылдап, чурттап чоруур дуңмалары, күдээзи Дардаш, Чечек Моңгуштар, Майны, Галина Иргиттерниң өг-бүлелеринден.

Чарлалдар самбыразы

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Таңды районнуң Бай-Хаак суурда аалчылар бажыңын садыг-сайгарылга конкурузун ёзугаар садарын Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузу чарлап тур.

Аалчылар бажыңының эгезинде өртээ — 176 муң рубль;

ооң иштинде бажыңның өртээ — 138 муң рубль;

аалчылар бажыңының ажыглал шөлү — 340 дөрбелчин метр.

ААЛЧЫЛАР ЧУРТТААР БАЖЫҢНЫ САДАРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

1. аалчылар бажыңын кезээде бүдүн кылдыр кадагалаар;

2. садарының хевири — өртээн хары угда төлеп бээр.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

Конкурска киржириниң чагыын болгаш эргежок чугула өске-даа документилерин чогуур үезинде чорудуп берген болгаш аалчылар бажыңының эгезинде өртээниң 10 хуузун доктааткан чурум ёзугаар магадылал кылдыр киирип төлээн юридиктиг албан организация, бүдүрүлге черлерин база хамаатыларны садыг-сайгарылга конкурузунга кириштирер;

конкурска киржириниң чагыгларын болгаш өске-даа документилерин 1992 чылдың апрель 21-ге чедир хүлээп алыр;

аалчылар бажыңын көөр болгаш ооң-биле таныжар арганы садып алыкчыларга хостуг хандырар;

саналдарын киирип бижээн садып алыкчыларның чагааларын 1992 чылдың апрель 23-те Эт-хөреңги бажыңынга эртенгиниң 10 шакта ажыдып көөр;

аалчылар бажыңын чеже өртек-биле садып алырын ол саналдарга айтып бижиир;

конкурстуң бүгү негелделеринге дүгжүр болгаш эң-не бедик өртек-биле садып алырын айытканнарны конкурстуң тиилекчизи кылдыр комиссия шиитпирлеп чарлаар.

Таңды районнуң Бай-Хаак суурда аалчылар чурттаар бажыңны сайгарылга-садыг конкурузун ёзугаар садарын организастап турар Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузунуң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет 22, телефону 3-75-52.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭТ-ХӨРЕҢГИ ФОНДУЗУ.

«Тыва алдын» бүдүрүлге «Терлиг-Хая» биче бүдүрүлгени дамчыштыр чугай садып турарын дыңнадып тур. Сонуургалдыг организациялар болгаш бүдүрүлгелер баш удур төлелгени дараазында өртектер-биле шилчидер:

хаптаваан тудуг чугайы — тонна дээш 2300,0 рубль;
хаптап каан тудуг чугайы — тонна дээш 4800,0 рубль;
мрамор сайы — тонна дээш 30,0 рубль.

Каа-Хем суурда Агроүлетпүр банкызында санажылга санының дугаары 46806, МФО 264 169.

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Чонну ажыл-биле хандырар талазы-биле күрүне комитеди бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң база организацияларның дилеглери-биле холбаштыр **тайылбырлаары болза:**

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың июль 4-те № 393 доктаалынга, «Тыва АССР-ниң чурттакчы чонун ажыл-биле хандырарының күрүне албанының дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың июль 9-та № 224 доктаалынга, а ол ышкаш «РСФСР-ниң чурттакчы чонун ажыл-биле хандырарының 1992 чылдың I кварталында Күрүне фондузун хевирлеп тургузарының дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 329 Чарлыынга дүүштүр бүгү бүдүрүлгелер, өмчүнүң база ажыл-агый чорудулгазының хевиринден хамаарылга чокка (ооң иштинде бюджетте, профэвилел болгаш өске-даа хөй-нийти организациялары) 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп ай санында албан шилчидер төлевирни республиканың чурттакчы чонун ажыл-биле хандырар талазы-биле фондузунче шилчидер. **Фондунуң республика эргелелиниң санажылга саны — № 699904501, Кырбанкының кол эргелелиниң чанында санажылга касса төвүнде МФО 264006.**

Республиканың районнарында бүдүрүлгелер төлевир түңүн ында ажыл-биле хандырар төптерниң чогуур санажылга саннарынче шилчидер. **Немелде тайылбырны 3-82-40 телефон дамчыштыр ап болур.**

Өлзеймаа Байыр-ооловна Монгуштуң адынга 1978 чылда тывыскан Кызылдың башкы училищезин дооскан дугайында Щ сериялыг № 496856 диплому читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

МАРТ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Океан» (2 сериялыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00. ВИДЕОЗАЛ: «Разгильдяй» 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Огонь, вода и медные трубы» 11.00, «Царь Иван Грозный» (2 сериялыг) 13.20, «За последней чертой» 16.00, 18.20 шактарда.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

БАШТАЙГЫ МАРГЫЛДАА

Чаа тургустунган Чаа-Хөл районга баштайгы район чергелиг спортчу маргылдаа эрткен. Чаа-Хөл ортумак школада күш-культура башкызы Анчыкай Чадамбаевич Маады хаакчыларны чыскааллдырыпкан. Маргылдаа тугун киискилир көдүрген. Спортчуларның бележин райкүүском кежигүнү, улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Маны Оюнович Наксылга илеткээн.

«РСФСР-ниң спорт хоочуну» хөрек демдээниң эдилекчизи, зона чергелиг хаак маргылдааларының каш дакпыр киржикчизи Михаил Монгушович Дугар-Сюрюнге сөс берген. Ол барык 30 чыл иштинде Тываның хаак спортунуң ат-алдарын эш-өөрү-биле кады төлептиг камгалажып келген. Төрээн «Найырал» совхозунда ажылдавышаан, келир үениң спортчуларының дагдыныкчызы Тываны төлээлеп, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк маргылдааларынга каш удаа киришкенин, Кемеровога 1966 чылда 50 км. чарышка 8-ки черни алганын-даа сактып, Чаа-Хөлде база республикада спортчу эш-өөрүнүң хаакка чедиишкиннерин кысказы-биле таныштырган.

Хаак спортунга хандыкшылын барык 40 чыл иштинде чидирбейн чоруур, республика чергелиг хоочун спортчу Ак-Туруттан келген Оюу Монгушович Седии чаа тургустунган районнуң баштайгы маргылдаазынга киржип база сөс ап, чүве чугаалаан.

Спортчуларга хаак оруунче үнериниң дугаарларын тывыскан соонда, уруглардан Марина Ишкин, херээженнерден Розалия Хыртын, Виктор Лопсан эң баштай халып үнген.

Элээн үе эрткенде, хаакчыларның баштайгылары көстүп келген.

Көрүкчүлер чоокшулап келген хаакчыларже кыйгы салып, хей-аът киирип, уткуп турган. Ылаңгыя хоочун хаакчылар Оюу Седии, Анчыкай Маады, Александр Сувакпит база башкы Елизавета Манчалмаа олар көрүкчүлерниң сеткил-сагыжын хайныктырган.

Чидиг демисел адакталып, сөөлгү хаакчы келирге, судья коллегиязы чыылгаш, түңнелдерни санап үндүрген. Ниити командалардан бирги черни чаа-хөлчүлерниң демниг командазы чаалап алган.

Школачылар командаларын база түңнээн. Бирги черде Чаа-Хөл ортумак школазы болган. Школачылардан Айланмаа Хоюгбан, херээженнерден башкы Светлана Даржаа, оолдардан Белек Канзан, эр улустан Буян Бегзи олар тус-тузунда тиилээннер.

«Чаа-Хөл районнуң спортка баштайгы чемпионнары» деп төөгүге кирер атка төлептиг болган спортчуларга шилчиир кубокту, чемпионнарга ленталарны, акша шаңналдарын байырлыг байдалга тывыскан.

Оюу Монгушович Седии биле Елизавета Шуруковна Манчалмаа «Хоочун спортчу», а Мерген Межекей (Чаа-Хөл) биле Урана Монгуш (Ак-Турут) «Эң аныяк хаакчы» деп тускай шаңналдарга тус-тузунда төлептиг болганнар. Манчалмааның идепкейлиг спортчу өг-бүлезинден үлегер алырын судья коллегиязы онзалап демдеглээн. Уруу Долаана 2 км. — ийиги черни, 9 класс оглу Александр — 3 км. бешки черни, авазы 3 км. — бешки черни алган.

Шаңналдар соонда маргылдааның 50 киржикчизин интернат столоваязынга шайлаткан.

Чаа-Хөлдүң район чергелиг баштайгы спортчу маргылдаазы ынчаар доозулган.

Дегүт ДЕМЧИК.
Чаа-Хөл суур.

Солун кижилер дугайында

САРЫГ-ШАЖЫННЫҢ СУРТААЛЧЫЗЫ

Чоокта чаа Бай-Тайгада Көп-Сөөк хүрээзиниң ажыл-чорудулгазын удуртуп, башкарып турар (ооң чугаазы-биле алырга хүрээниң кескийи) Көгел Саая мени сураглап чорааш, чедип келген.

— Бир чүгула херек ужурундан силерге ужуражыр дээш чор мен. Көп-Сөөк хүрээзин тударын, дериг-херекселдерин, каасталга-шимелдезин сарыг-шажынның хоойлу-дүрүмүнге дүүштүр кылырынга, хүрээге шажын ёзулалдарын, байырлалдарын эрттиреринге, сарыг-шажынның арыг сеткилдиг, буянныг өөредиин чон ортузунга суртаалдаарынга чүүмбүрай сындааның ламазы Куулар Дөңгүр-оолович Орус биче эвес рольду ойнаан. Ооң буянныг ажыл-чорудулгазының дугайында солунга бижип, номчукчуларга таныштырарын силерден дилеп келдим, чораан херээм бо-ла-дыр — деп, ол допчу чугаалады.

Ырак черден келгеш, дилег кылырга, оон ойталаар аргам чок болган, бижиирин аазаан, мындыг мен.

Көгел Мижитеевич ламаның сөөлгү үеде чорудуп турар буянныг ажыл-чорудулгазын делгеренгейи-биле тайылбырлап берген. Бодум хуумда 1939 чылдан бээр «Шын» солуннуң номчукчузунуң, көдээ бижикчизиниң болгаш сөөлгү чылдарда сарыг-шажынның номналының идепкейлиг суртаалчызының дугайында элээн билир мен.

Куулар Дөңгүр-оолович Орус Чөөн-Хемчик районнуң Баян-Тала чурттуг, 76 харлыг. Чаданаңың Алдыы хүрээзиниң шавызы чораан, аңаа сарыг-шажынның номналының чажыттарының эге билиглерин, моол, тибет ужук-бижикке өөренип алган. Ачазы сарыг-шажын талазы-биле билиглиг кижи чораан, оглун орта хандыкшылып өөреткен. Ол амгы үеде Тывада шыырак эртем-билиглиг лама болуп турар. Бистиң республикага сарыг-шажын ниитилелин тургускан, хүрээлерни катап ажыткан соонда, К. Д. Орус сөөлгү чылдарда ажыл-чорудулгазын идепкейлиг чоруда берген.

— Тывага чаа хүрээлер ажыттынарга, оларга билир шаам-биле башкылавышаан, ламалап чоруп турар кижи мен. Бо херекке киржирин Тываның шыырак билиглиг капчы ламазы Шымбай-оол Куулар сүмелээн чүве — деп, ол чугаалады.

Тывага баштай ажыттынган Көп-Сөөк хүрээзи-биле ооң ажыл-чорудулгазы сырый холбаалыг. Ол хүрээниң кескийиниң үстүнде демдеглээни чөп. Шынап-ла, ында каасталга-шимелделерни, дериг-херекселдерни шуптузун ламаның сүмези, билири-биле кылган, ол сарыг-шажынның номналынга, негелделеринге дүгжүп турар, моон алырга бо талазы-биле ооң билииниң шыыраа тодаргай-дыр.

Куулар Дөңгүр-оолович сарыг-шажынның төөгүзүн, ооң кижиге буянныг номналын суртаалдаарынче доктаамал кичээнгейни салып чоруур.

Сарыг-шажынның өөредиин анаа-ла-бир хоозун чүве кылдыр тайылбырлап, аңаа бүзүревеңер деп мурнунда суртаалдап турган. Херек кырында алырга, амгы үеде өөренип турарывыс химия, физика, октаргай болгаш өске-даа эртемнерге үндезилеттинген өөредиг болурун аныяктарга, школачыларга ол үргүлчү тайылбырлап, бүзүренчиг чижектерни чугаалап берип чоруур. Ол бүгү бурунгу культураны, чаңчылдарны, ёзулалдарны, аажы-чаңны чоннуң, ылаңгыя аныяктарның билип алырынга, кижиниң арыг, чаагай сеткилдиг, ачы-буянныг, аас-кежиктиг болурунга база хай-бачыдың, ажар-бужарын, нүгүл-хилинчээн арылдырып чайладырынга дузалап турар. Ол ышкаш кем-херек үүлгедир, оорлаар, корум-чурум үрээр, арагалаар, амыдыралга төлеп чок чоруктар бисте эвээш эвес болуп турар. Шак ындыг бужар үүлгедиглер, бодунуң арат-чонунуң, дөргүл-төрелиниң, ха-дуңмазының арын-нүүрүн, ат-алдарын бодавас, кижизиг эвес чоруктар бистиң чүдүлгевистиң чаагай чаңчылын каржызы-биле үреп, эң-не бачыттыг чүвени кылып турарын, ындыг кижилерге чоннуң каргыжы чедерин, амыдыралы, чуртталгазы шоолуг эвес, соңгу назыны багай болурун тайылбырлап берип чоруур. Шынап-ла, ол амыдыралда бадыткаттынып турарын билир бис.

Лама-башкының политиктиг ниити билии шыырак, сөзү чечен, амыдыралды, болуушкуннарны эки билир. Кымнарның-биле ужуражып турарыл, оларның билииниң, назы-харының аайы-биле чугааны, тайылбырны кылыр кижи. Чон-биле ужурашкан черлеринге судурлардан үзүндүлерни, дариналарны, йөрээлдерни номчуп берип, улустуң тура-соруун, сагыш-сеткилин көдүрүп, чаагай күзээшкиннер кылып чоруур. Сарыг-шажынның номналын суртаалдаар дээш К. Д. Орус барык районнарның хоорайларын, суурларын колдуунда шуптузун кезип, ажылчы чон, аныяктар, школачылар-биле ужуражып, биче эвес хемчээлдиг ажылды кылган буянныг кижи.

Бо чылын Шагаа февраль 4-те эрткенин билир бис. Ону бурунгу чаңчыл ёзугаар байырлап эрттиреринге лама-башкы идепкейлиг киришкен. Шагаа бүдүүзүнде ол Бай-Тайгага чедип келген. Баштай Тээли суурга Шагаа байырлалын эрттиреринге киржип, чыылганнарның хай-багын арылдырып, чайладыр. Чаа чылда аас-кежикти, кадыкшылды, чаагай амыдыралды, ак орукту йөрээр номну, дариналарны номчаан. Оон кежээзинде Кызыл-Дагның Культура бажыңынга сарыг-шажынның өөредииниң, судурларны номчуурунуң ажыктыг дузазының дугайында чонга тайылбырлап берип, ажылчы чоннуң хөй санныг айтырыгларынга харыылаан. Февраль 4-те Көп-Сөөк хүрээзинге Шагааның байырлалын эрттирериниң ёзулалын кылып, судур номчаан. Аңаа хөй санныг чон киришкен.

Дараазында хүннерде Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң төвүнге, Аксы-Барлыкка, Аянгатыга, Бижиктиг-Хаяга, Хөнделеңге ажылчы чон, школачылар-биле ужуражып, сарыг-шажынның өөредиин тайылбырлаан. Ламаның назы-хары улгадып, адак-бышкаа аартай-даа берген болза, буянныг херээн ам-даа уламчылавышаан.

Сарыг-шажынның буянныг өөредиин чонга нептередир, ол талазы-биле ханы билигни бээр сорулганы К. Д. Орус салгаш, кижиниң амыдыралынга, чуртталгазынга эң-не чугула, херектиг өөредиглиг чүүлдерни янзы-бүрү судурлардан, ылаңгыя Оюн-Дулгүүрден шилип тургаш, тыва дылче очулдурган. Ону тускай номчугаш кылдыр парлап үндүреринче белеткеп турар.

Көп-Сөөк хүрээзиниң материалдыг баазазын быжыглаарынче Куулар Дөңгүр-оолович доктаамал сагыш салып, дузалап чоруур кижилерниң бирээзи. Ниитизи-биле чээрби муң хире рубльди хүрээниң агар санынче бодунуң хууда хөреңгизинден ол шилчиткен. Бо акша-көпеек-биле хүрээниң даштыкы каасталгазын эки кылып алырын лама чагаан. Ынчангаш ооң-биле уран-шевер мастерлерде хүрээниң кырынга турар 8 улу бажын, алдын канчыырны, мөңге амыдыралдың дээрбээн, хүрээниң эжииниң аксынга каасталга болур ийи арзылаң хевирин шуткуп кударының чагыын киирген, оларны кылып турарлар. Оон өске-даа каасталгаларны кылыры көрдүнген. Ылаңгыя хүрээни долгандыр каасталгалыг херимни тудар. Бо ажылдарны кылыры берге, материалдар тывылбас-даа болза, хүрээниң удуртулгазы (К. М. Саая) болдунар-ла хемчеглерни ап турар.

Лама-башкы К. Д. Орустуң сүмезиниң, деткимчезиниң, дузазының ачызында Көп-Сөөк хүрээзи ажыттынгандан бээр чаа-ла бир чыл ажып турар-даа болза, ооң материалдыг баазазы быжыгып, ажыл-чорудулгазының талазы-биле ат-сураа, буянныг үүлези чон ортузунда алгып бар чыдар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16, культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-41-23; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-36-82; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун көлбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 60.